

CONSTANTÍ LLOBART

1848-1893

RAÜL GARAY

Barcelona, octubre de 2016

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP

Garay i Ruiz, Raül, 1978-

Constantí Llobart 1848-1893. – (Biblioteca de l'Esquerra Nacional)

Bibliografia. Índexs

ISBN 9788461740116

I. Títol II. Col·lecció: Biblioteca de l'Esquerra Nacional

1. Llobart, Constantí, 1848-1893 2. Escriptors catalans – País Valencià – S. XIX – Biografia 3. Renaixença – País Valencià – Biografia 4. Republicanisme – País Valencià – Història – S. XIX

929Llobart, Constantí

821.134.1.09(460.31)"18"

329.23(460.31)"19"

Edició: Josep Vall

Suport a l'edició: Joan Almacellas

Correcció lingüística: Laura Domingo i Paco Galiano

Dipòsit legal: B 17636-2016

ISBN: 978-84-617-4011-6

CONSTANTÍ LLOMBART

1848-1893

RAÜL GARAY

Als meus pares, que em parlaren en valencià
i m'han fet estimar el País Valencià.

Al meu germà, Robert, un valencianista ferm i valent.

A Raül Castanyer, company de lluites i bon amic de Malilla.

A Helena Renovell, que ha il·luminat la meua vida,
amb tot el meu amor.

SUMARI

Presentació.....	11
1. Un origen humilíssim.....	15
2. La Revolució de 1868 i l'evolució al valencianisme	21
3. La seua primera obra «llemosina»	27
4. Una inesgotable capacitat de treball.....	33
5. La primera fita: <i>Lo Rat-Penat. Calendari llemosí</i>	41
6. Obres teatrals, reedició de clàssics, periòdics	49
7. Dos setmanaris bessons en valencià.....	53
8. Un projecte clau: la fundació de Lo-Rat Penat.....	61
9. <i>Abelles y abellerols...</i> i més teatre.....	73
10. El llibre de la Renaixença valenciana: <i>Los fills de la morta-viva</i>	79
11. <i>Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal</i>	87
12. Papers i més papers.....	91
13. El <i>Diccionario Valenciano-Castellano</i>	95
14. Els darrers anys.....	103
15. La mort.....	113
Índex onomàstic.....	123
Índex de publicacions periòdiques	129
Bibliografia	131

*«Valencianiste em diuen;
Valencianiste soch;
iTot s'ho mereix Valencia!
iPera Valencia es tot!»¹*

1 Constantí LLOMBART: «Esprit de valencianisme», a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any 1884*, p. 129.

PRESENTACIÓ

«La dificultad con que veo se leen ya los libros valencianos escritos con ortografía lemosina, me ha convencido de que es llegado el tiempo de variarla, acomodándola a la pronunciación castellana: por esta razón escribo pucha, i no puja; pruiño, i no prunyó; fach, i no faig.»²

Aquestes paraules no són de Constantí Llobart, però il·lustren molt bé la sensació de molts valencians mitjanament cultes al llarg del segle XIX: la llengua dels valencians, que veien escrita en llibres antics, molts d'ells medievals, s'havia corromput, castellanitzat, s'havia convertit en quelcom «diferent» a allò que la gent parlava quotidianament. Hi havia una llengua antiga, plena de mots arcaics o desapareguts, que havia deixat la seua il·lustre petjada en les obres immortals d'Ausiàs March o Joanot Martorell, i que ara al poble li costava d'entendre i de llegir. Aquesta llengua noble, que havia produït en temps passats una rica literatura, era anomenada pels valencians cultes «llengua llemosina».³ Era la mateixa llengua que es parlava a Catalunya i

2 La frase és de Lluís LAMARCA, i es troba al pròleg de l'*Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, p. VIII.

3 La teoria que la llengua pròpia dels Països Catalans provenia en origen de l'àrea de Llemotges (Occitània) gojà de gran acceptació entre els autors del segle XIX de tot el domini lingüístic i tot i ser errònia, marcava clarament la unitat de la llengua.

a les Illes Balears, una evidència que cap valencià decimonònic negava i, encara menys, si era culte i havia tingut contacte amb totes aquelles obres antigues, de feia segles, quan la unitat lingüística era tan forta que costava moltíssim diferenciar la procedència geogràfica del seu autor. Així doncs, aquell primigeni llemosí s'havia corromput, havia degenerat fins a desembocar al segle XIX en una «jerga» plena de castellanismes. Precisament, la consciència d'aquest procés d'involució serà fonamental perquè autors com Constantí Llombart inicien el procés de dignificació i depuració de l'idioma durant la segona meitat del citat segle. Tornar a la llengua pròpia l'esplendor del passat, a nivell literari però no només literari, serà una tasca de primer nivell per a Llombart i altres autors de la Renaixença valenciana.

Així doncs, aquests autors seran plenament coneixedors que el valencià que aleshores es parlava al carrer no era veritablement correcte; altrament, l'essència calia anar a buscar-la en aquells papers antics «llemosins» que mostraven que la llengua del poble valencià era quelcom més que un «dialecte»⁴ acastellanat que només servia per a parlar-lo en l'àmbit familiar i per a fer acudits. I a aquella apassionant tasca de retornar la dignitat i l'esplendor a la llengua del País Valencià dedicarà la major part de la seua vida la fascinant figura de Constantí Llombart, una de les figures cabdals de la Renaixença valenciana. Fou escriptor, periodista, editor, lexicògraf, promotor cultural i militant republicà: un colós al servei de la llengua i la cultura del País Valencià, al qual va dedicar la vida de forma polifacètica.

4 En l'accepció incorrecta del mot «dialecte» però molt extesa entre el poble desinformat, com un parlar «inferior» a la llengua, usat en l'àmbit familiar i sovint mesclat amb característiques d'una llengua dominant, «superior».

Aquest treball és només una modesta introducció al gran valencianista que fou Constantí Llombart. Si després d'aquesta aproximació al senyor Carmel Navarro i Llombart, el lector es queda àvid de saber més coses sobre aquell període apassionant que fou la Renaixença valenciana, faça cas de l'encertada frase del grup Al Tall: «*si voleu seguir, en els llibres està tot escrit.*»⁵

5 AL TALL. «Romanç de cec»

1. UN ORÍGEN HUMILÍSSIM

*«En lo camp i en la ciutat
goja fama de poeta;
ell, no tindrà una pesseta
mes té popularitat.»⁶*

Carmel Navarro i Llombart —literàriament, Constantí Llombart— nasqué al carrer de la Bosseria de València, al barri del Mercat, el 8 de setembre de 1848 al si d'una família molt humil.⁷ El pare, Carmel Navarro, entusiasta republicà, era guarda dels jardinetes de Serrans; mentre que la mare, Maria Llombart i Hueso, es quedà vídua molt prompte i hagué de treballar de valent per a subsistir; els darrers anys de la seua vida es dedicà al comerç de draps vells en una botiga de Sant Vicent extramurs. El jove Carmel anà molt poquet de temps a escola. Féu uns anys d'ensenyament primari a les classes per a alumnes pobres de les Escoles Pies, però isqué d'allí sense haver après a llegir ni a

6 Versos de Josep Francesc Sanmartín i Aguirre referits al seu amic Constantí Llombart.

7 Juli JUST I GIMENO, al seu llibre *Blasco Ibáñez i València*, publicat per primera vegada el 1929, explica açò al respecte: «Llombart [...] era d'humilíssim origen. El seu pare havia estat guarda dels jardins de Serrans. Moltes voltes havia menjat amb ell, assentat en un dels bancs d'allí, com si anara a cavall, bufant-se les mans i procurant estar en l'hivern baix d'un raig de sol, o en l'estiu a l'ombra fresca dels arbres amb una cassoleta de fang, no molt plena d'arròs, sense més mescla ni postre.»

escriure massa bé. Ironies del destí, es posà a treballar d'aprenent d'enquadernador i en aquells tallers tingué contacte amb nombrosos llibres i papers, els quals destaparen la seua jove imaginació.

Tanmateix, la influència més gran que degué tindre li la proporcionà el contacte amb el vell impressor Agustí Laborda, un veí del carrer de la Bosseria que estava paralític i dels tallers del qual havien eixit a la llum nombroses obres de literatura popular en valencià: col·loquis, auques, romanços de cec, miracles de Sant Vicent, sainets... Llombart passava moltes hores al costat de Laborda, fent-li companyia —se suposa que a canvi d'una modesta remuneració— i llegint-li en veu alta aquestes obretes per a entretenir el vell editor. Aquestes entranyables vetlades despertarien a poc a poc en el Llombart xiquet la passió per la literatura. No només això: la petjada que deixaria en Llombart el descobriment d'aquestes peces escrites en la seua llengua materna degué ser fonamental per a entendre el seu posterior compromís amb la recuperació de la llengua dels valencians. El seu amic, col·laborador i deixeble, el pintor i escriptor Ramon Andrés i Cabrelles, ens informa que Llombart tenia aleshores catorze anys i la companyia de Laborda i les lectures que allí feia

«donaven com a resultat una multitud de coneixements desordenats que generaven en ell l'ansia de saber.»⁸

8 Les citacions de Ramon Andrés i Cabrelles —traduïdes per mi al català— formen part d'unes memòries redactades en castellà per a ser presentades als Jocs Florals de Lo Rat-Penat de 1952. Extractes d'aquestes memòries —d'on jo he extret els fragments que apareixen en aquest llibre— estan recollides en Artur ARIU: «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart»

En conseqüència,

*«es va excitar la seua fantasia amb aquesta literatura i començà a fer versos.»*⁹

Així doncs, Llombart començà a escriure en l'adolescència les primeres creacions: poemes en castellà i una obreta teatral còmica, *En lo mercat de València*. També d'aquesta primera època juvenil és un miracle vicentí, *La calúmnia castigà*, que malauradament no aconseguí passar la censura eclesiàstica i per tant, no es pogué representar en un dels cadafals de fusta —anomenats altars— que es planten a València durant la festivitat de Sant Vicent Ferrer.

Una altra de les persones que el marcà en aquests anys de joventut i que li obrirà les portes per a veure publicats els seus primers poemes, serà l'escriptor Pelai del Castillo, un poeta de certa fama a la ciutat. No consta exactament en quines circumstàncies conegué del Castillo, però no és massa aventurat suposar que pogué ser en la mateixa impremta-llibreria de Laborda. Gràcies a ell, Llombart tindrà la satisfacció de veure estampat el seu poema «A Valencia» en la revista *La Gaceta Popular*. Segons conta Andrés i Cabrelles, del Castillo era

*«un bohemí enginyós i simpàtic que trobava la seua inspiració en la beguda, segons em tenia dit Llombart parlant d'ell, sempre amb admiració.»*¹⁰

dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.). *Constantí Llombart i el seu temps*.

9 Artur AHUIR: *Op. cit.*, p. 272.

10 Artur AHUIR: *Ibidem*.

Precisament, el fet de veure publicats els seus primers versos en aquesta revista i possiblement esperonat pel seu amic del Castillo, féu que a Llombart

«se li ocorreguera deixar l'ofici i dedicar-se exclusivament al cultiu de les lletres.»

Aquests anys de contacte amb el bohemí del Castillo degueren ser molt emocionants i divertits per a Llombart, no només per poder donar solta a la seua afició d'incipient escriptor, sinó també pel fet que freqüentaria bars i tavernes en companyia d'altres lletraferits. És de suposar que en aquells ambients «bohemis», entre copeta i copeta, intercanviarien impressions sobre temes literaris i mantindrien tertúlies apassionades. Amb tota seguretat d'ací vindrien els rumors que, ja amb Llombart adult, s'escoltaven pels carrers de la ciutat de València referits al seu passat «juerguista» i a la seua suposada juvenil afició per la beguda. Juli Just, deixeble de Vicent Blasco Ibàñez, relataria una situació prou habitual que protagonitzava el nostre personatge quan passejava pels carrers del cap i casal:

«Algunes voltes, al passar per davant d'una taverna, sentia que algú el cridava amb grans veus:

— Llombart! Llombart!... ¿Ens bevem un tragueta?

Llombart refusava amb paraules corteses, però accelerava el pas temorenc de l'apegalosa obsequiositat dels borratxos —mosquits de tenda— antics coneguts seus de l'època de bohèmia i joventut, els quals, sabedors de la seua fama, no volien renunciar als vincles d'una amistat que tant els honorava.

— Eixe és Llombart, el poeta, que escriu llibres i en els papers —solen dir ells al vore's desairats, per a cohonestar amb aquestes infor-

macions, que revelaven un tracte amistós, el fet que l'altre no admetera el convidat. Deu anar a algun negoci important —explicaven. Va sempre amb el cap calent. És republicà, però les autoritats el consideren molt. Era un home de poble, que com ells passava treballs i misèries sense que el talent li valguera de res. Li sobrava cor.»¹¹

Segons afirma Llobart mateix, arribà a estudiar dos cursos de Magisteri, però no va acabar la carrera. I el 1867, amb dèu anys, una edat molt precoç que denota fins a quin punt tenia arrelades les seues inquietuds periodístiques i literàries, fundà i dirigí el setmanari en castellà *El Fàrrago*, amb el subtítol «*Periódico sin ton ni son, sin saber por qué*», del qual es publicaren només tres números. En l'últim dels quals, justament, va aparèixer la primera poesia en valencià de Llobart, una composició que caricaturitza l'amor romàntic.

11 Juli JUST: *Blasco Ibáñez i València*, p. 77.

2. LA REVOLUCIÓ DE 1868 I L'EVOLUCIÓ AL VALENCIANISME

El 1868 es produí a l'Estat espanyol la Revolució de Setembre, la Gloriosa, que destronà Isabel II i l'envià a l'exili. Llombart, amerat de les idees democràtiques i republicanes, compongué per a l'Orfeón del Centro Popular Instructivo uns versos que foren recollits amb el títol de *Cantos Republicanos*. L'any següent, el 1869, es fundà la Juventud Republicana i Constantí Llombart fou triat membre de la Junta Directiva. Iniciava així la seua militància republicana que, si bé fou discreta i sempre quedà relegada a un segon terme davant l'impacte de la seua obra literària i valencianista, l'acompanyaria fins a la mort.

A poc a poc, el jove Llombart s'anava fent un nom en els papers impressos. Per exemple, poemes seus foren publicats en la revista barcelonina *Lo Gay Saber. Periòdich literari quinzenal fet per escriptors catalans, mallorquins i valencians* el 1868 i 1869. Aquesta revista era dirigida per Francesc Pelagi Briz, autor que marcaria molt profundament Llombart, de qui agafaria la idea del seu *Calendari Català* per a fer el seu corresponent *Calendari Llemosí*.

Un any després, el 1870, Llombart llançà una nova publicació, aquesta de caire polític: *La Propaganda Republicana*. I fou

en aquest moment que Carmel Navarro esdevingué Constantí Llombart. Manuel Lloris, en el seu treball sobre el personatge, especula i aventura sobre les possibles causes que el dugueren a prendre aquesta decisió, i comenta com el primer biògraf de Llombart, Manuel Lluch i Soler,¹² esmenta que fins i tot Góngora va adoptar el cognom de la mare.¹³ L'explicació, en canvi, és més d'anar per casa. Així ho explicà Andrés i Cabrelles, tal com li ho contà Llombart mateix:

«El meu nom vertader és Carmel Navarro Llombart. Quan vaig ingressar en la Juventud Republicana ens hi ajuntàrem en ella dos Carmels Navarro:¹⁴ a mi no em plaïa que em confongueren amb l'altre i decidí adoptar un nom distint. Recordant-me de Constantí el Gran... [...] Tu hauràs vist que a falta de millors condicions tinc la de la constància; i em va semblar que podia xifrar-se amb el nom de Constantí que uní amb el cognom de ma mare, tot eliminant el Navarro patern perquè no seguiren confontent el meu cognom amb el del meu company de Junta.»¹⁵

L'ideari polític de Llombart girarà entorn del republicanisme federal i la defensa de les classes més desfavorides, d'on ell provenia. Seran precisament el federalisme com a forma d'entendre l'estat i la revolució cantonal que viurà València el 1873, units al coneixement que té Llombart de la història passada del Regne de València, els seus Furs perduts —arrabassats per la força de

12 Manuel LLUCH. *Constantino Llombart. Apuntes biográficos.*

13 Manuel LLORIS. *Constantí Llombart*, p. 10

14 L'altre era, segons Artur Ahuir, Carmel Navarro i Reverter (1840-1902), polític republicà i escriptor, que arribà a ser regidor del Partido Republicano Progresista. Artur AHUIR: *Op. Cit.* p. 292.

15 Artur AHUIR. *Ibidem.*

les armes pel Borbó Felip V— i la valuosa literatura antiga en llengua pròpia —que ell anomenarà, com molts altres autors cultes, «llemosina»— els factors que portaran el nostre personatge a evolucionar cap al valencianisme. Un valencianisme cultural i prepolític, però que sentarà decididament les bases perquè alguns deixebles de Llombart i persones de la generació posterior acaben assumint la reivindicació nacional valenciana com a quelcom ja obertament polític. Podem afirmar sense massa dubtes que la cristallització de totes aquestes idees en la primera organització del valencianisme polític —València Nova, el 1904— no hauria sigut possible sense l'encomiable tasca activista de Llombart. En aquest sentit, Alfons Cucó ha remarcat la seua doble condició de «*federalista acreditat*» i de «*precursor del valencianisme polític*» i, fins i tot, ha anat més enllà afirmant que «*els punts de vista de Llombart pertanyen a un tipus de sensibilitat que podrem qualificar sense escrúpol de nacional, o de nacionalista, assumint tota l'ambivalència que aquest darrer qualificatiu comporta*». Una de les coses en què es fixa Cucó per a arribar a aquesta conclusió serà el convenciment de Llombart que el procés de substitució lingüística del català per l'espanyol al País Valencià serà fonamentalment d'origen exogen, és a dir, alié als valencians mateix. En paraules del malaguanyat historiador, un procés «*forçat des de l'exterior per factors polítics i nacionals antivalencians, que imposaven una concepció de l'Estat contrària als interessos del poble valencià.*»¹⁶

Així, els anys que van des del destronament d'Isabel II (1868) fins a l'època de la I República (1873-1874) seran crucials en l'evolució personal de Llombart cap al valencianisme. Durant

16 Citacions totes elles corresponents a Alfons Cucó. *El valor de la nació*, p. 168-169.

eixa època escriurà una miscel·lània de papers, molts dels quals per encàrrec —poesies, articles polítics...—, alguns en valencià, i es guanyarà un cert prestigi social. I és en aquest moment quan Llobart assumeix decididament el valencianisme, primer de forma intuïtiva i després comparant-la amb el resorgiment lingüístic i literari que, paral·lelament, es desenvolupava a Catalunya. Com afirma Francesc Pérez i Moragon, Llobart

«es va trobar amb la possibilitat de reivindicar una mica més que la República Federal: havia trobat una pàtria.»¹⁷

En aquest sentit, Pérez i Moragon intueix que

«la seua llengua, que abans havia escrit d'una manera quasi instintiva i de vegades per comanda [...], ara se li degué aparéixer plena de majestats, com una representació de la sobirania nacional perduda.»¹⁸

Llobart coneix que a Catalunya s'està produint un procés de dignificació de la llengua i la seua recuperació per a usos cultes. També coneix els autors valencians contemporanis, tant cultes com de caràcter popular i satíric, que escriuen en la llengua del país. Així doncs, de forma entusiasta s'apuntarà al carro de la recuperació de la llengua també a València, intuïnt el potencial que té eixa tasca —atés que ja es comptava amb escriptors que estaven conreant l'idioma— però sent alhora conscient

17 Francesc PÉREZ I MORAGON. «Constantí Llobart: el pobre de les grans empreses», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 40.

18 *Op. cit.*, p. 40-41.

que el País Valencià no és Catalunya, en el lamentable sentit que li donava el comte-duc d'Olivares —«*los valencianos son más muelles*». I Llombart se'n lamentarà:

«Poch a poch los castellans feren oblidar á los fills de l'antich regne d'Aragó la llengua que heretaren de los seus avis, y la seua literatura ni tan sols donaba senyals de vida.

Mes los catalans que son mes amants de les còses de sa terra, que nosaltres los valencians, encara qu'al cap de tant de temps, fá pòchs anys, s'enrecordaren de la llengua materna, com se dia en lo segle XV, y proposaren a los seus germans los mallorquins y valencians, una crehuada literaria ab lo lloable fi de conquistar lo perdut tresor de la llengua llemosina.»¹⁹

«Llengua llemosina» serà la denominació típicament «renaixentista» que emprarà Llombart per a referir-se a la llengua que compartim catalans, valencians i balears; evidència que cap valencià de la seua època, conservador o progressista, mai no negarà. És una denominació fruit de la desorientació pròpia del moment i de les teories romàntiques del naixement de l'idioma a la regió occitana de Llemotges, el qual pretesament s'escamparia després per tota Occitània, Catalunya, País Valencià i Balears. Aquesta visió estava estesa entre els valencians cultes decimonònics, que constataven com el valencià del carrer havia canviat substancialment —i estava ple de castellanismes— respecte als textos clàssics medievals, arcaïtzants i purs, àdhuc difícils d'entendre de vegades. Tanmateix, la unitat de la llengua, la tindran ben clara, Llombart i tots els altres:

19 Pròleg a *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*, citat per Francesc PÉREZ I MORAGON: *Op. cit.*, p. 41.

«Y algo sens dubte conseguiren (els catalans), puix en anys escasos han lograt crearse lo seu teatre purament catalá, y huí tenen los seus diccionaris, la sehua gramática, los seus periódichs, los seus calendaris, les seues rondalles ó noveles, etc., tot, per supost, escrit en llengua catalana, qu'en lo fondo es la mateixa valenciana y mallorquina, ja que, com tots sabem, son totes les tres filles d'una mateixa mare qu'es la llemosina.»²⁰

Altres autors valencians de la Renaixença, però, no tindran vacil·lacions en anomenar *catalana* la llengua dels valencians. És de tots conegut que el poeta Vicent Wenceslau Querol titullà com a *Rimes catalanes* el recull de la seua poesia en valencià. En la mateixa línia, un amic i estret col·laborador de Llobart, Josep Maria Puig i Torralva, fins i tot escriurà això sobre la qüestió onomàstica:

«En Constantí Llobart, com tots los poetes valencians, apellida «llemosina» á sa llengua nativa. Nosaltres, sobre este punt, som de molt distinta opinio; puix creem firmement, y d'aixó nos ocuparem ab lo degut deteniment en altra part, que la llengua del Túria, com la del Llobregat, és catalana.»²¹

20 Francesc PÉREZ I MORAGON: *Ibidem*.

21 Josep Maria PUIG I TORRALVA: «En Constantí Llobart. Apunts biogràfics» en *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* de 1882.

3. LA SEUA PRIMERA OBRA «LLEMOSINA»

Arribats ací, el primer llibre netament «llemosí» de Llombart és *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*. Publicat a València el 1872, —amb una segona edició el 1876— és un recull de 401 composicions en vers d'autors d'arreu dels Països Catalans, com ara Josep Bernat i Baldoví, Lluís Cebrian i Mezquita, Francesc Palanca i Roca, Josep Maria Bonilla, Serafí Pitarra, Rossend Arús... El mateix Llombart contribuirà en aquest volum aportant 54 epigrames, la majoria de to humorístic i picant. Com a recopilador del volum, Llombart posa el seu nom a la portada i en fa una dedicatòria al poeta Jacint Labaila, assegurant-li que amb l'edició del llibre ha pretés «*contribuir com vosté ho ha desitjat sempre, a despertar l'adormit amor a la llengua dels nostres avis.*»

En el pròleg d'aquest volum, Llombart realitza afirmacions molt interessants per a comprendre, d'una banda, fins a quin punt estava assabentat que la Renaixença a Catalunya era una realitat i, de l'altra, l'alt nivell de coneixement que tenia dels joves escriptors del País Valencià, els quals des de feia poc de temps venien usant el català com a llengua literària. Respecte al primer fet, Llombart es lamenta del «*llastimós abandono*» que al cap i casal mereix la «*dolsíssima llengua llemosina*» i contraposa l'acció decidida dels catalans per la recuperació de l'idioma a la indiferència que el mateix tema mereix als valencians:

«Mentres ells (els catalans) han treballat, y han fet tot lo qu'han pogut, per portar a cap tan noble idea, ¿qu'han fet los escriptors valencians y mallorquins? ¿En qué han ajudat als seus germans de Catalunya pera realisar lo seu patriòtich pensament? En molt poca cosa, en casi res.»

Un dels autors de la Renaixença que més admirarà Llobart serà Jacint Verdaguer, de qui traduirà al castellà tres obres: *Canigó*, *Excursions y viatges* i *Dietari d'un pelegrí*. Del poeta català dirà el següent al seu deixeble Andrés i Cabrelles:

«Verdaguer és el poeta més gran d'aquests temps a Espanya i potser al món. Ja coneixeràs els seus poemes. Jo els tinc tots dedicats per ell. Es català i escriu en llengua llemosina que és com si diguérem en valencià, puix a Catalunya i a València es parla el mateix idioma llemosí amb lleugeres variants, especialment de caràcter fonètic.»²²

Nogensmenys, Llobart es mostra optimista²³ i reconeix que hi ha una generació de joves escriptors valencians que suposen un càntic a l'esperança:

22 Artur AHIR: *Op. Cit.* p. 278.

23 És la dualitat que, quant a la llengua, Llobart mantindrà al llarg de la seua vida entre el pessimisme i l'esperança, que es veu perfectament reflectit en el pseudònim que li donava a la llengua: la *morta-viva*. En aquells temps el País Valencià era absolutament monolingüe en català, era la llengua materna de la immensa majoria del veïnat i als carrers, on l'aprenueren per exemple, Blasco Ibàñez o el poeta Víctor Irlanzo, ambdós d'origen aragonés. La llengua *culta*, en canvi, la de l'escola i l'administració, era el castellà. Als nostres temps s'han invertit les tornes: el català té una presència notable a l'escola, l'administració, la cultura i la retolació pública, però als carrers de la ciutat de València el castellà està asfixiantment present i en molts pobles valencians (si més no, els de l'Horta i altres nuclis industrials) el bilingüisme diferencial és una trista realitat des de fa dècades.

«Encara, per sort, tenim entre nosaltres los estimats poetes En Vicent Boix, mestre de casi tota la plèyade valenciana, En Teodor Llorente, En Jacinto Labaila, En Vicent W. Querol, En Benito Altet y Ruate, En Joseph M. Bonilla, En Rafel Ferrer i Bigné, En Fèlix Pizcueta, En Jotjim Balader, En Rafel M. Liern, En Eduart Escalante, En Francisco Palanca y alguns altres no menys distinguits qu'estos».

A tots aquests autors els demana molt més esforç per a recuperar la literatura valenciana; en aquest sentit, fa una crida als escriptors valencians —i també als mallorquins— perquè ajuden els escriptors de Catalunya, ja que algun dia «*pot ser que troben la deguda recompensa del seu treball*». *Niu d'abelles* serà, així, una obra primerenca en la bibliografia llombartiana i alhora una obra molt valuosa, perquè hi esbossa el pla que té en ment per a contribuir a la recuperació del valencià com a llengua culta i hi explicita els lligams lingüístics i culturals dels valencians amb Catalunya i Balears. Així, quant a la seua humil contribució a la recuperació lingüística, Llombart promet corregir en un futur les nombroses faltes d'ortografia que reconeix que hi ha en el llibre —per a la qual cosa afirma que escriurà un *Ensaig d'ortografia valenciana*²⁴— i confirma que publicarà nous volums de literatura llemosina en què el lector «*no trobarà ni la mitat de les faltes qu'en esta*».

En la segona edició de *Niu d'abelles. Epigrames llemosins* (1876), Llombart amplia la xifra d'epigrames inclosos —de 401 a 511— i ell mateix n'aporta tretze de nous i en suprimeix tres respecte a l'edició anterior. La curiositat, però, d'aquesta nova

24 No el publicarà fins 1880.

edició radica en el fet que suprimeix les referències a escriure el valencià amb una ortografia adequada i a l'assaig sobre la matèria que esmentava que tenia pensat escriure. De fet, l'ortografia que utilitzarà en aquest nou recull estarà molt més castellanitzada que no pas en el primer. Això serà una constant en Llobart. Pateix la contradicció de voler recuperar la dignitat de l'idioma i elevar-lo a les esferes literàries i cultes, i alhora estendre l'interés per aquest mateix idioma entre els valencians —i multiplicar el públic lector— tot i que, els que estaven alfabetitzats, només sabien llegir en castellà i per tant els era molt costosa la lectura de l'antiga ortografia «llemosina». Llobart serà pràctic: si en benefici d'aconseguir públic lector i valencians per a la causa, cal sacrificar la puresa ortogràfica de la llengua, doncs es fa i punt. Per damunt de tot, voldrà que els valencians tornen a llegir en valencià, com en els gloriosos temps passats.

El mateix 1872, juntament amb la col·lecció d'epigrames, Llobart publicarà una obra teatral en castellà contra la pena de mort, *Justícia contra justícia*. Qualificada pel seu autor com una «alegoria en un acto y en verso», es tracta d'una obra que conté personatges com La justícia humana, La justícia divina, El fals deure, La prudència, La caritat cristiana, El crim, El remordiment i La misericòrdia.²⁵

Tot i constar només d'un acte, la peça compta amb dos escenaris distints: una sala d'audiència (que representa la justícia dels homes) i una «regió celeste», àmbit de la justícia de Déu. Afirmar

25 Gabriel SANSANO i BELSO «L'obra dramàtica de Constantí Llobart», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 188.

Gabriel Sansano que, tant pel seu format com per estar totalment subordinada a la causa ideològica de l'abolició de la pena de mort, és una obra difícil de portar a escena.²⁶ No obstant això, sembla que *Justicia contra justicia* es va representar al Teatre-Café del carrer de Russafa el 17 d'agost de 1872. Precisament, una de les constants del Llobart dramaturg serà el seu escàs èxit i el fet de veure representades les seues obres en escenaris de segona fila. A diferència d'altres autors, no serà capaç d'estrenar als coliseus més importants del cap i casal, com el Teatre Principal o el Teatre de la Princesa. Uns anys més tard, el 1881, reeditaria aquesta obra dramàtica en què podem veure plasmat el seu compromís progressista.

26 *Ibidem*, p. 188.

4. UNA INESGOTABLE CAPACITAT DE TREBALL

El seu deixeble Andrés i Cabrelles narra que la primera vegada que va visitar Llobart al seu domicili —un entresòl al carrer del Pare Jofré, cantó amb el carrer de Jesús—, es va quedar astorat del desordre regnant a l'estança principal, que utilitzava de sala de treball. Centenars de papers acumulats, entre diaris i muntanyes de llibres, al damunt d'una gran taula circular, i quatre cadires plenes també de papers excepte la que utilitzava per a seure. Llobart va canviar de domicili diverses vegades al llarg de la seua vida i, finalment, anà a parar al carrer de Pelai, número 32, on heretà un pis després de la mort de la mare. Hui ens pot semblar estrany, però allà s'endugué Llobart a viure Andrés i Cabrelles i la seua família —el pare d'aquest i la seua segona dona—, també d'extracció social modestíssima. El pare d'Andrés i Cabrelles estigué sempre molt pagat dels progressos literaris del seu fill al costat del «mestre», com així anomenaven Llobart.

El 1872 seria un any fecund per a Llobart, perquè sols unes poques setmanes després d'estrenada *Justicia contra justicia*, escriuria una altra obra de teatre, també de temàtica política i de caire progressista: *La esclavitud de los blancos*, un drama en tres actes i en vers. L'obra constitueix un al·legat contra les

lleves obligatòries —de les quals es lliuraven els rics, aquells que podien pagar a l'autoritat a canvi de la seua dispensa—i manté alhora un discurs decididament republicà, que diposita l'esperança de l'abolició de les quintes en l'arribada de la República. L'acció es basa en els fets revolucionaris succeïts a València l'octubre de 1869 i s'estructura en tres escenaris: el primer, al'interior d'una casa del poble de Pedralba; el segon, dins d'una casa de la ciutat de València; el tercer, torna a Pedralba, aquesta vegada a la plaça del poble. La referència a Pedralba està feta amb tota la intenció, puix un dels líders de les colles de llauradors revolucionaris era un tal Machuca, natural d'eixa vila dels Serrans. *La esclavitud de los blancos*, una història d'amor amerada de la reivindicació de l'abolició de les quintes obligatòries, fou estrenada al mateix Teatre-Café del carrer de Russafa, l'1 de febrer de 1873. Curiosament, la I República seria proclamada només dos dies després.

El següent llibre que publicà fou una crònica periodística sobre els fets de la revolució cantonal ocorreguts els darrers dies de juliol i primers d'agost de 1873, *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia*.²⁷ Llombar explica als lectors que narra els fets des d'un punt de vista objectiu —tot i militar ell en el republicanisme federal—, buscant únicament «*el criteri de la veritat sincera, que és el de la freda raó i de la severa justícia*». L'obra sembla que està farcida d'errors i inexactituds —dels quals avisa Llombar mateix—; ara bé, allò que més crida l'atenció és el fet que copia literalment fragments sencers d'articles apareguts en els diaris *Las Provincias* i *El Mercantil Valenciano*, fet del qual tam-

27 En el centenari de la seua edició, l'editorial 3i4 el reedità traduït al català a cura de Rafael Aracil sota el títol de *Crònica de la revolució cantonal*.

bé ens adverteix ell mateix en la nota final «Al César lo del César». Rafael Roca posa de manifest sobre això com aquesta obra, que ha merescut tradicionalment el qualificatiu d'un dels millors llibres de Llombart —Rafael Aracil, Manuel Sanchis Guarner—, no és sinó en bona part un plagi de la llarga crònica «Los sucesos de Valencia», publicada en *Las Provincias* el 10 d'agost de 1873. Roca no disculpa Llombart:

«I puc dir que encara que el poeta s'escudà assegurant que comptava amb el permís dels directors dels diaris, allò no justifica ni la quantitat ni la manera com fou afusellada aquella crònica.»²⁸

Roca apunta, a més a més, que no seria la primera ni la darrera vegada que Llombart s'aprofitaria del treball d'altri. I respecte al gènere dramàtic, cal dir que el cultivaria tota la vida —amb obra pròpia o amb adaptacions d'altres autors— tot i que sempre amb escassa fortuna.

El 1873 Llombart començà a col·laborar en el diari *El Mercantil Valenciano* escrivint un seguit de poemes, alguns dels quals foren recopilats posteriorment en el volum *Flores de adelfa*. També aquell any escriuria un volum a mitges amb Josep Francesc Sanmartín i Aguirre, *Flores y perlas, poesías morales*, en què s'arregleguen diversos poemes i faules.

El 1874 s'embarcaria en una nova aventura periodística. Seria l'editor responsable d'un setmanari satíric en valencià, *Don Ma-*

28 Rafael ROCA. «Llombart erudit i traductor»; semblança a «Trece días de sitio o los sucesos de Valencia», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 370.

nuel. Periòdich més serio qu'un titot. La figura de l'editor responsable s'assemblava en la premsa del segle XIX a una mena de «testaferro periodístic»: era una persona que s'oferia a donar el seu nom per a editar una publicació a canvi de diners, tot assumint la responsabilitat en cas de problemes legals i amb l'autoritat governativa. Tanmateix, i coneixent la personalitat de Llobart, segur que ell no es limitaria a figurar com a «editor» i ficaria cullerada en el redactat de molts articles. *Don Manuel* estava oficialment dirigit per Enric Escrich i González i consta també la participació de Fèlix Pizcueta. La publicació només pogué traure quatre números —que qualifica, amb tota la intenció, de «furgaes»—, el primer dels quals véu la llum el 17 d'octubre de 1874. El setmanari no amaga que tindrà problemes amb les autoritats a causa del seu contingut i per això ja fa des de l'inici un exercici d'humor abstenint-se d'explicitar qui són els seus responsables. Vegem-ne alguns exemples:

«Esta redacció se compondrá d'els siguients personaches:

Direcció y política alta, YO.

Revistes de churisprudensia, UN ESCRIBENT DE PROCURADOR.

Idem de medisina, EL MEU CHENDRE, que com vostés saben, es barber.

De música, ELS SEGOS DE LA OLLERIA»

Així doncs, *Don Manuel* serà una publicació que entroncarà amb la línia de premsa satírica i popular encetada el 1837 per Josep Maria Bonilla amb *El Mole*, i seguida durant les següents quatre dècades per dotzenes d'altres capçaleres: *La Donsayna*, *El Tabalet*, *El Guitarró*, *El Tio Nelo*... Reivindicarà una línia política liberal progressista i de defensa de les classes populars, tot denunciant aquells liberals que només defensen el progrés

econòmic individual i l'enriquiment d'uns pocs i que fan negocis privats a costa de l'erari públic. Estarà escrit en un valencià amb ortografia castellana perquè el que més importa és difondre el missatge a com més gent millor. Precisament, quant a la qüestió lingüística, és rellevant esmentar el canvi de llengua que molts burgesos estan duent a terme en la segona meitat del segle XIX per a fer palés el seu ascens social i diferenciarse del «populatxo». Començaran a parlar en castellà, i el que és més trist, parlaran en castellà als seus fills, en un procés que malauradament no s'ha acabat de revertir del tot en ple segle XXI.²⁹ *Don Manuel*, en la segona «furgà» també ho tracta, burllant-se dels qui practiquen el lamentable fenomen:

*«A varios señores d'eixos que han naixcut en l'horta d'Alboraya ó Rusafa, entre un camp de dacsa y atre d'alfals, es dir, pròp del alimient, y ara parlan con castellano, y menchen chullitas de molton, els ha paregut qu'el valensíá asòles fea pòc fi y s'empañen en que escriga alguna cosa en la llengua de Servantes».*³⁰

Abans de ser clausurat per la censura, després de només quatre «furgaes», els redactors de *Don Manuel*, mig en broma, arribaran a anticipar la mateixa restauració borbònica. En el darrer número, del 8 de novembre de 1874, se'n parla obertament, tot i que l'imaginari personatge que dóna nom a la capçalera no es

29 Llobart sempre es farà creus de l'existència de valencians coents que reneguen de la llengua del país: «¡Mentira pareix que tinga / Valensia tan ingrats fills, / que creguen qu'es de mal tono / la llengua de Baldoví!». «A qui no pega que pegue» dins *Abelles y abellerols*, p. 58.

30 Recollit per Francesc-Andreu MARTÍNEZ GALLEGU i Enrique BORDERÍA, en «Llobart als papers periòdics: històries d'un liberal a la xàquera vella», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 120.

creu cap conspiració militar i dedica al fill de l'exiliada Isabel II aquests versets:

«No te compongas, niño feliz,
Que a ver los toros no vendrás,
Perque este poble fent el nonsabo
A garrotaes te tirará»³¹

Malauradament, els optimistes pronòstics de *Don Manuel* no es compliran i un mes següent, a Morvedre, es produirà el pronunciament de l'oficial Arsenio Martínez-Campos que restaurarà la monarquia en la persona de l'anomenat «niño feliz», és a dir, Alfons XII. A partir d'ací, Llombart i els liberals republicans com ell —«liberals a la xàquera vella», com li agradava dir— patiran de valent nombroses persecucions per raó de la seua ideologia i restriccions a la llibertat de premsa. Llombart es lamentarà alguna vegada davant Andrés i Cabrelles que

*«No em volen perquè sóc republicà [...] i no m'ho perdonen. [...] Sóc republicà [...] i republicà federal. No es pot ser monàrquic sinó per tradició, irreflexivament, o per ambició d'honors o prebendes.»*³²

Republicà federal i valencianista cultural, «prepolític», podríem afegir. De fet, el nostre autor qualificarà de tirànica la llei que

31 *Ibidem*, p. 121.

32 Artur AHUIR. «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 289-290. Ahuir explica com devia contemplar Llombart a un monàrquic com Lorente, carregat precisament d'eixes prebendes que tant detestava: Caballero Gran Cruz de las Reales Órdenes de Isabel la Católica y de Alfonso XII, Caballero de la Real Orden de Carlos III i Oficial de la Academia de Francia.

sotmet els pobles a un poder central que els esquila, els desconeix i els menysprea, i tindrà ben clars els motius pels quals la República espanyola hauria de ser necessàriament federal:

*«Això és la República, que ha de ser federal perquè cada regió i cada poble ha de poder governar-se a si mateix; ja que ningú millor que cadascú sap allò que necessita».*³³

Així doncs, a partir de la Restauració borbònica de finals de 1874, Llobart farà un gir encara més pronunciat en defensa del País Valencià i es llançarà de valent a la recuperació lingüística i cultural. Dit en paraules de Francesc-Andreu Martínez Gallego i d'Enrique Bordería:

*«Potser Llobart, prudent, decidisca llavors fer de l'amor a la terra un refugi del seu amor per la democràcia. I, des d'ara, Llobart és un republicà emboscat, que es presenta amb el vestit d'un autodidacta del valencianisme disposat a trobar-se amb els burgesos que conreen la vella llengua de la terra».*³⁴

33 *Ibidem*, p. 290.

34 Francesc-Andreu MARTÍNEZ GALLEGO i Enrique BORDERÍA *Op. Cit.* p. 121.

5. LA PRIMERA FITA: LO RAT-PENAT. CALENDARI LLEMOŚÍ

Arribat a aquest punt encetarà, a partir de 1874, la publicació d'una de les iniciatives culturals més importants de la Renaixença valenciana: «*Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí: compost ab la distinguida col·laboració d'els més reputats escriptors de València, de Catalunya y de les Illes Balears per En Constantí Llombart*». Es tractarà, com el seu nom indica, d'una publicació anual en forma de calendari, que inclourà nombroses col·laboracions literàries en llengua catalana, en prosa i en vers: poesia, prosa de ficció —sobretot historicista—, assajos històrics i lingüístics... Més endavant, quan es funde la societat valencianista Lo Rat-Penat, el 1878, també apareixeran al calendari part de les obres premiades als Jocs Florals reinstaurats a València per la citada societat.

Pareix, no obstant, que la intenció inicial de Llombart fou la de publicar no un anuari, sinó un setmanari amb el nom de *Lo Rat-Penat* —semblant al setmanari barceloní *Lo Gay Saber*—, però aquesta empresa l'hagué d'abandonar per escapar a les seues possibilitats econòmiques i llavors reconvertí la idea en una publicació anual. L'objectiu era contribuir a la recuperació literària de l'idioma comú des de València, és a dir, «*anar responent als lloables esforços d'els catalans en favor del renaiximent de les*

*nostres lletres, per ells iniciat y colocat à l'altura notable en qu'es troba».*³⁵ Eixe primer volum del *Calendari Llemosí* inclourà dues poesies del mateix Llombart («A mon millor amich» i «Lo sach d'els gemechs») i una traducció feta per ell al valencià de Gustavo Adolfo Bécquer («Les fulles seques»).

En realitat, la inspiració per a crear *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* li vingué directament del *Calendari Català* que venia publicant a Barcelona Francesc Pelagi Briz des de 1865, imitació al seu torn de l'*Armaná Prouvençau* occità. El *Calendari Català* duia com a subtítol el lema «*Qui llengua té, a Roma va*» i anunciava en la portada que era redactat «*pels més coneguts escriptors y poetes catalans, mallorquins y valencians*». El calendari llombartià durà com a lema «*Pel fil traurem lo capdell*» i coneixerà un total de deu volums, des de 1874 fins a 1884; va ser qualificat per Vicent Josep Escartí com «*la primera revista cultural "moderna" feta des de València*».³⁶ I tot això perquè va poder reunir prestigiosos escriptors en llengua catalana de tot l'àmbit lingüístic, amb independència de la seua adscripció ideològica. A banda del mateix Llombart, autors valencians com Teodor Llorente, Vicent Boix, Eduard Escalante, Fèlix Pizcueta, Jacint Labaila, Víctor Iranzo, Roc Chabàs, Josep Francesc Santmartín i Aguirre...; catalans com Àngel Guimerà, Víctor Balaguer, Francesc Pelagi Briz...; o balears com Marià Aguiló, Jeroni Rosselló i Tomàs Forteza, els quals, gràcies al calendari, po-

35 Josep RIBELLES. *Bibliografia de la Lengua Valenciana*; arreplegat per FRANCESC PÉREZ I MORAGON en «Constantí Llombart: el pobre de les grans empreses» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 43.

36 Vicent Josep ESCARTÍ. Semblança a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* en «Llombart periodista», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 342.

gueren sumar esforços en favor de la Renaixença —i sentir-se partíceps del procés— i no actuaren de forma aïllada, com a mers francitadors; en una anticipació del que serà més tard la societat cultural Lo Rat-Penat, que coneixerà una composició interclassista. Una iniciativa com aquesta era molt important —i més des de València—, ja que d'aquesta manera s'aconseguia la cohesió entre els autors preocupats per la recuperació de l'idioma arreu dels Països Catalans i llur col·laboració mútua.³⁷ En aquest sentit, el model lingüístic aplicat per Llobart en aquesta publicació serà el d'una llengua acurada, amb una ortografia catalanitzant, allunyada de l'ortografia castellanitzada d'altres publicacions seues destinades a un públic més popular, tot i que la manca d'una normativa unificada per a la llengua catalana farà que cada escriptor utilitze els seus criteris dins d'uns mínims comuns. Encara que no comptem amb dades de difusió ni de vendes, tot fa pensar que l'empresa literària de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* fou una iniciativa més aviat deficitària. La prova està, com aventura Escartí, en el fet que al llarg dels seus deu anys de vida canvià diverses vegades d'editor: primer Pasqual Aguilar i després altres, com les impremtes de la vídua d'Ayoldi, de Josep Maria Blesa i d'Emili Pasqual.³⁸

37 El sentiment de germanor entre els escriptors valencians, catalans i balears serà una constant durant tota la Renaixença. Vegem només una mostra en el poema «Recort als poetes de Catalunya» compost pel xatívic Vicent Boix en un viatge a Barcelona, on esmenta la seua pàtria, el País Valencià, tot afirmant en la segona estrofa: «*Yeixa terra, cantors, la meva pàtria, / Es germana també de Barcelona: / Té senyida en lo front una corona, / Té una llengua, una historia y un altar.*» Constantí LLOMBART. *Los fills de la morta-viva*, p. 306.

38 Vicent Josep ESCARTÍ. Semblança a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* en «Llobart periodista», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 343

Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí fou una idea personal de Llobart que feia anys que li ballava pel cap. Ara bé, no fou dirigit només per ell. Llobart dirigí els volums corresponents als anys 1875-1880, mentre que els volums de 1881 i 1882 serien dirigits pel seu amic i deixeble, Josep Maria Puig i Torralva.³⁹ El de 1883 seria codirigit pels dos, mentre que el de 1884 ja tornà a ser dirigit només per Llobart. El balanç d'aquesta empresa editorial llobbartiana no pot ser més positiu, puix fou capaç d'aglutinar els principals escriptors de la Renaixença en una única publicació i divulgar un model de llengua culta a la València de finals del segle XIX, on triomfaven els sainets i les obres populars, escrites en un valencià castellanitzat i vulgar. Com diu Escartí, el *Calendari Llemosí* «representa, sense cap dubte, un dels majors esforços per divulgar les idees renaixencistes entre els valencians del moment».⁴⁰ *Lo Rat-Penat* donaria nom, de la mateixa manera, a la societat cultural valencianista que fundaria Llobart el 1878 i a un butlletí quinzenal editat per l'entitat i dirigit per ell mateix, tot i que de vida efímera.

Llobart, un tot terreny, mentre confecciona *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* no estarà quiet ni un moment. El 1875, per exemple, patrocina un premi a la millor poesia llemosina en honor de Cervantes, dins un certamen literari organitzat per la

39 En carta que adreça Puig i Torralva a Llobart li demana que, ja que ell se n'ha d'anar fora de València —a Bunyol, convalescent d'una malaltia— i *Lo Rat-Penat* deixarà de publicar-se, l'autoritze a editar-lo a ell. Llobart li contesta donant-li permís i agraint-li «l'interés que les coses de la terra li mereixen, congratulant-me molt de que, per fi, haja enconrat nostra bona causa, en este pays, qui la defenga».

40 Vicent Josep ESCARTÍ. Semblança a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* en «Llobart periodista», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 342.

societat cultural El Liceo. La barreja de «llemosinisme» i Cervantes és una mostra de la compatibilitat de Llobart i els valencianistes de la seua generació entre una «pàtria xica», el País Valencià, i una «pàtria gran», la nació espanyola, producte polític liberal a què s'acullen de forma entusiasta.⁴¹ El valencianisme polític no apareixerà fins ja encetat el segle XX, de la mà, precisament, d'alguns deixebles de Llobart; no obstant això, paga la pena de reproduir les paraules que, *grosso modo*, adreçava el nostre personatge a tots els joves poetes que se li acostaven —i que diuen molt de la seua passió pel País Valencià:

«Si em coneixes, és que tu fas versos. És necessari que me'ls ensenyes i jo faré que els publiquen. Però tu escrius en castellà i has d'escriure també en valencià. I ho faràs millor, perquè la nostra llengua és la més dolça i bonica de totes les llengües del món i la més rica i expressiva. En ella expressaràs millor els teus sentiments, perquè és la teua, en la que plores i rius, en la que demanes i dones. La nostra llengua és l'ànima de València, i València és el país més bell, més ric i més gloriós de tots els països de la terra. València és la nostra mare. Jo t'ensenyaré a estimar-la.»⁴²

Així doncs, les seues idees valencianistes eren prepolítiques però d'una clarividència impactant. Vegem com reaccionava

41 Per posar un exemple d'aquesta «dualitat nacional», en el segon número de *Lo Rat-Penat. Periòdic Literari Quincenal* (1 de gener de 1885), en un article que parla de l'obertura del curs acadèmic 1884-1885, s'informa de la inauguració de la nova seu de la societat Lo Rat-Penat al carrer del Torn de Sant Cristòfol descrivint que la casa tenia «adornats ab cobertors vermells i gróchs, colors de la bandera nacional, y enlairat lo penó del Rat-Penat en los balcones [...]».

42 Citació de Ramon Andrés i Cabrelles recollida al llibre de J.L. LEÓN ROCA, *Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo*, p. 100.

quan escoltava algú referir-se al cap i casal com a «València del Cid», com faria a partir del 1939 l'espanyolisme franquista:⁴³

«[...] exclamà indignat:

— *iiValència del Cid!! Així l'anomenen torçudament, adjudicant-li la seua pertanyença a aquell soberbi soldat, molt valerós sí, però que guerrejava per qui millor pagava els seus serveis, fóra moro o cristià, sense un altre ideal que enriquir-se amb el botí de les seues conquestes... Què li deu València al Cid? Per què dir que és seua?»⁴⁴*

Llombart és, sens dubte, l'autèntic precursor del valencianisme polític; algun dels seus deixebles i col·laboradors directes —com ara Josep Maria Puig i Torralva— fundarien anys després la primera entitat política valencianista: València Nova, presidida pel metge Faustí Barberà i que es vincularia a Solidaritat Catalana. En aquest sentit, en una data tan primerenca com el 1881, el poeta i perfumista Puig i Torralva ja tenia clars quins eren els ambiciosos objectius valencianistes —de futur— per oposició a la lloança a les glòries del passat —irrecuperable— a què es limitaven Llorente i el seu grup d'escriptors burgesos:

«La idea del valencianisme no es tanca sols en conrear les nostres coses passades, sinó també les presents i esdevenidores (perquè) ocupa tots els temps i tots els àmbits de la casa...»⁴⁵

43 Fins i tot el 1964 les autoritats de la dictadura franquista li alçarien una estàtua eqüestre a la plaça d'Espanya de la ciutat de València per a reforçar la vinculació de la nostra capital als episodis de la mitologia nacionalista espanyola.

44 Artur AHUIR. «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 295.

45 Article de Josep Maria PUIG I TORRALVA en el *Calendari Llemosí* per a 1882, recollit

A més a més, durant el mateix 1875, Llombart comença a fer pública la seua intenció de fundar una mena d'Acadèmia de la Llengua, a la qual pretén anomenar «Los fills de la Morta-viva». Aquest projecte veurà la llum, de manera més modesta, en forma de la societat cultural «*d'amadors de les glòries valencianes*» Lo Rat-Penat tres anys després, el 1878.

Respecte a la vida privada de Llombart, hem de destacar un parell de coses. La primera és que malgrat l'incipient renom literari que s'estava llaurant en els circuits culturals de València, sembla que la seua família —començant pels seus germans Terencio i Maria Navarro— no aprovava aquesta forma de guanyar-se la vida. Consideraven que el seu germà no tenia ni ofici ni benefici i li deien dropo, especialment perquè no s'havia dedicat a un treball manual. La segona fa referència a la vida sentimental de Llombart. Segons sembla tingué una mena de núvia, Manuela Agnès Rausell —que ell anomenava carinyosament «Nelina»—, catòlica devota, escriptora de poemes en valencià i que va ser Regina dels Jocs Florals de Lo Rat-Penat el 1896. Llombart, enamorat apassionadament de «Nelina», li dedicà alguns poemes d'amor; tanmateix, sembla que la seua relació no pogué anar més enllà de les consideracions merament platòniques:

«El mestre estava enamorat i tenia núvia. Em digué qui era: la poetessa Manuela Agnès Rausell. Es volien des de feia molt de temps, però el pare d'ella s'oposava a aquests amors i tenien acordat ajornar la seua unió fins que Déu disposara que ella quedara lliure de la tutela paterna, ja que no volia disgustar l'autor dels seus dies. El

per Alfons Cucó. *El valor de la nació*, p. 169.

*poeta l'elegí Regina dels Jocs Florals quan s'endugué la Flor Natural. No es veien mai».*⁴⁶

L'enamorat Llombart quedaria fascinat per la personalitat d'aquesta dona —que arribaria a ser nomenada «sòcia honorària de Lo Rat-Penat»— i li dedicà, ben orgullós, aquestes emocionants —i patriòtiques— paraules en el seu llibre *Los fills de la morta-viva*:

*«Amant com la que més la sra. Rausell de les glories de nostra amada pàtria, no ha volgut dende sa més tendra infantesa consentir en parlar l'idioma castellá entre sa família, sofrint per tal idea enérgichs correctius de sos pares, los quals, com sol succehir, tenien gran empenyo en que sa filla no parlara may en valenciá; empero que no ho pogueren conseguir á pesar de tot puix sempre respongué ab les llágrimas en los ulls, que volia parlar en la llengua que usá l'Apostol Sant Vicent Ferrer».*⁴⁷

46 Paraules relatades per Ramon Andrés i Cabrelles, arreplegades per Artur AHUIR. «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 293.

47 Artur AHUIR. *Ibidem*.

6. OBRES TEATRALS, REEDICIÓ DE CLÀSSICS, PERIÒDICS

El 1876 Llobart tornaria a l'escena teatral amb una altra obra en castellà, *La corona del Martirio*, que seria estrenada amb èxit al Teatre-Café del carrer de Russafa el 13 de gener.⁴⁸ Ara bé, aquesta obra suscità polèmica perquè no era ben bé original de Llobart, sinó una adaptació d'un text original del francès Eugène Scribe, *L'Artiste*, ja prèviament adaptat per l'argentí Ventura de la Vega —i representat a València— sota el títol *Un alma de artista*. Ja sabem que l'ombra del plagi, o de l'aprofitament còmode de treballs aliens, serà una constant.

La seua primera obra teatral en valencià s'estrenà només pocs dies després; i no seria la darrera que escriuria. Es tracta del sainet *¡La sombra de Carracuca!*, una espècie de continuació d'una obra anterior, original d'un autor dramàtic consagrat, Ra-

48 Podem imaginar com estaria de pagat Llobart —malgrat la modèstia de les sales on estrenava— davant cròniques com la publicada en *El Mercantil Valenciano* el 15 de gener de 1876: «La corona del martirio, arreglo del francés, que traducido en prosa ya mereció los aplausos del público en otra época, fue bien recibida del público por su versificación e interesante argumento, mereciendo su autor, D. Constantino Llobart, ser llamado a escena al final de la obra». En Gabriel SANSANO: «L'obra dramàtica de Constantí Llobart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 191.

fael Maria Liern, amb música de Benet Monfort anomenada *iCarracuca!* (1873). Aquesta peça de Liern, un «*juguete cómico-lírico bilingüe en un acto y en verso*» amb aparença de sarsuela, s'havia estrenat amb gran èxit el mateix any al Teatre de la Llibertat (Princesa, al barri de Velluters). *iLa sombra de Carracuca!* fou escrita a mitges entre Llombart i Lluís Cebrian, amb música de Rigobert Cortina, i era qualificada de «*juguete comicolíric bilingüe*»: els autors aprofitaven el personatge de «Carracuca» de Liern i pretenien aconseguir així un èxit econòmic fàcil. De fet, en l'edició de l'obra, els autors no amagaven la condició de «segona part» de l'obra de Liern i n'aprofitaven l'estructura musical de sarsuela i els personatges de l'obra primigènia. S'apuntaven, així, a la «moda» del teatre còmic valencià — per tal de guanyar de pas alguns diners— que tant d'èxit estava tenint en aquesta època i que es caracteritzava per un model lingüístic castellanitzat, de vegades bilingüe i comicitat xarona. Escriptors com Josep Bernat i Baldoví —autor de les cèlebres *L'agüelo Pollastre*, *El Virgo de Vicenteta* o *Vicenteta de Favara*—, Rafael Maria Liern mateix, Joaquim Balader, Francesc Palanca i Roca, i sobretot el més conegut Eduard Escalante, duien anys publicant i estrenant als teatres de la ciutat aquesta mena d'obretes còmiques que feien les delícies de la menestralia i les classes populars. Llombart i Cebrian s'apuntarien al carro i estrenarien *iLa sombra de Carracuca!* el 20 de gener de 1876 a l'habitual i modest Teatre-Café del carrer de Russafa.

Dins la seua preocupació per divulgar al poble valencià la seua pròpia literatura històrica, el mateix 1876 decidirà reeditar les *Obres festives compostes segons antiga, general y molt rahonable tradició pel Pare Francesc Mulet, frare profés dominico*. No serà l'única obra literària antiga que Llombart reeditarà. De

fet, aquest primer títol volia ser el començament d'una mena de «Biblioteca Valenciana» a l'estil de la «Biblioteca Catalana» que venia publicant a Barcelona Marià Aguiló i a qui Llobart tenia en gran estima. Respecte a les obres del Pare Mulet —un frare nascut a Sant Mateu el 1624, l'existència real del qual es discuteix—, n'aprofitarà el contingut picant, xaró i escatològic que vindrà molt bé a Llobart per a «enganxar» els valencians a la lectura en la llengua vernacla i contribuir així a la recuperació dels usos formals de l'idioma. Quant al contingut del volum, Llobart fa una selecció entre les preteses obres de Mulet i inclou *Lo torn de Sant Cristòfol*, l'arxiconegut *El tractat del pet* i *La candileta*, així com les obres teatrals *Los amors de Melisendra* i la no menys coneguda *La infanta Tellina i el rei Matarot*.⁴⁹ Completen el llibre alguns poemes del frare i, en un apèndix, alguns col·loquis de Pasqual Martínez i Garcia, autor del segle XVIII.

49 Representada als anys 1970 per Joan Monleon.

7. DOS SETMANARIS BESSONS EN VALENCIÀ

L'èxit de les *Obres del Pare Mulet* —puix el llibre coneixerà dues edicions— portarà Llobart a llançar al carrer el 8 de gener de 1877 un nou setmanari en valencià que aprofitarà per a la capçalera precisament el nom de l'irreverent frare. *El Pare Mulet* serà una atrevida publicació satírica, republicana i anticlerical de la qual s'editaran un total de deu números al llarg de tres mesos i que veurà la fi el 3 de març de 1877 després de la prohibició del governador civil Fermí Figueras. El detonant del tancament de la revista serà una caricatura anònima que mostrava l'escàs entusiasme que havia despertat entre els ciutadans una visita del rei Alfons XII a València. Tot i portar com a subtítol de la capçalera «*Semanari impolític y bòu sòlt*», allò cert és que aquesta publicació estarà farcida d'articles crítics amb el poder —com quan denuncia el monopoli del gas a València del Marqués de Campo—,⁵⁰ incòmodes per a les classes

50 Entre els múltiples textos crítics i satírics contra Josep Campo, destaca aquesta atrevida composició en vers que va escriure Llobart en la secció *Melonar de València (galeria de personaches sélebres contemporáneos)* corresponent al número 7 (dissabte, 17 de febrer de 1877), p. 55: «*Campo (D. Chusep.) / Ahir no tenia un clau; / se ficá á manifeser / y de València va fer / de sa fortuna la nau; / hui molt bons productes trau / del vehinat, qu'en sa seguera, / no veu qu'esta sangonera / que li chupla els caragòls, / l'emboba posant faròls / y arcs de triunfo en l'Alamera*».

benestants i d'un caràcter inequívocament republicà. Per això mateix, els autors no signaran amb el seu nom els articles, per tal d'evitar represàlies de les autoritats. Quant al model de llengua emprada, en aquest cas opta per un valencià amb ortografia castellanitzada, corresponent per tant, a la idea de producte periodístic «massiu».

Aquests són alguns tasts de l'estil satíric i festiu d'*El Pare Mulet*. La publicació es farà ressò de nombroses queixes veïnals —que Llombart mateix rebria a càrrec d'informadors diversos als establiments que freqüentava, per exemple casa La Mamá—, com ara aquestes queixes relatives a la desaparició dels estancs a Russafa, en una suposada *soirée* eròtico-festiva celebrada a la Llotja de la Seda o a les sobres del menjar de la presó de Sant Agustí, de marcat caràcter social:

«No nos voldrien dir además, encara que siga per les gañes del abaecho ¿per quin motiu en l'horta de Rusafa, de sinc estancs qu'habien ni ú pera mòstra s'en ha deixat? Ma qu'asó té molts be-mols! Ni per un ull de la cara pot encontrar un pobre fumaor tabaco pera pegar una mala pipá com no vacha dos ó tres llegües de camí á per ell [...]».

«¿Es sert, com se nos asegura, qu'en l'ultim ball selebrat en lo saló columnari de la Lloncha de la Seda, aparegué una Eva vestida en lo trache de idem, cuant en illo tempore estaba en lo Parais? També nos dihuen que vaen haber cuets, cuetes, plors, corregudes y... etsetera y demás, ¡Viva el jaleo!»

«Pagant lo que fora ¿no hauria ninguna bona animeta que sabera explicarnos per quin motiu no es repartixen hui com abans, als po-

bres les sobralles del rancho dels confinats en lo presidi de Sent Agustí? El porc del Pare Mulet, no sabem si per envecha ó per caritat assegura qu'alguns dels seus semechants s'atraquen y s'engordixen en ella».⁵¹

De vegades, *El Pare Mulet* esmentarà altres publicacions de Llobart, com ara *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*. En el número 5, per exemple, es farà ressò de la denúncia feta pel diari *Las Provincias*, que ha destapat un plag: el poema «Jo t'am» publicat en el *Calendari Llemosí* per a eixe any, 1877, aparentment escrit per un tal Arturo Usera —pseudònim d'Antoni Sirujeda i Ruis—, és en realitat original del poeta català Pere Serafí. Llobart s'afanyarà a aclarir l'embolic en vista de la ironia indissimulada del diari de Llorente:

«Pregunta Les Provinsies si es que s'ha volgut gastar esta broma de mal gust en los lectores de Lo Rat Penat, y com asò poguera no favorir á nostre director, que hu'es també d'aquella publicació, chust es el consignar así la veritat del fet á que s'aludix».⁵²

Llobart intentarà netejar el seu nom de les acusacions d'haver publicat un poema plagiat tot explicant que ell va rebre el citat poema de mans d'una persona d'estricta confiança i que després, fullejant un llibre a la biblioteca de la Universitat, s'adonà del plag. Finalment, Sirujeda i Ruis va confessar que no n'era l'autor i així ho confirma el mateix Llobart, que es vanagloriarà que «no li la pegaren del tot» al director d'*El Pare Mulet* i rematarà la qüestió amb els «ripios» de rigor:

51 Tots tres fragments són d'*El Pare Mulet*, (núm. 5), 1 de febrer de 1877, p. 39-40.

52 *El Pare Mulet*, (núm. 5) 1 de febrer de 1877, p. 37.

*«Casi nos pòsa en un tris
Don Arturo, si no canta
claret Sirujeda Ruis,
pues tirá el diable la manta
y se descubrí el pastís».*

A la fi, aquest setmanari, «*dirichit en molta por y poca vergoña*» per Llobart, seria prohibit, però en una hàbil jugada per burlar les autoritats, un nou setmanari hereu —i continuador— veuria d'immediat la llum. *El Bou Solt. Setmanari impolític* serà la publicació amb la qual Llobart contraatacarà la prohibició d'*El Pare Mulet*. El desafiament es fa més explícit quan en la capçalera d'aquesta nova revista veiem dibuixat un frare en un púlpit amb els dits de la mà dreta en posició de beneir i pronunciant les paraules «*Maldito sea...*»⁵³ A més, es prepara els lectors sobre la línia editorial, amb aquests versets en la portada:

*«No hiá un bicho més resòlt
a embestir sinse clemència,
qu'un frare que te llisència
pa fer cuant vullga el bòu sòlt.»*

El Bou Solt tragué el primer número el 28 d'abril de 1877 i n'editaria un total de vint-i-cinc, fins al 27 d'octubre. Les seccions del setmanari eren pràcticament calcades de l'anterior i el model de llengua, idèntic, amb un català col·loquial escrit amb ortografia castellanitzada. No se sap ben bé per què desapare-

53 Segons Llobart, aquestes paraules farien referència —en una opinió gens demostrada— a un suposat sermó que féu el pare Mulet davant el Papa de Roma mateix i que hauria començat precisament així.

gué la revista, però tot apunta que Llombart no donava l'abast a les múltiples tasques que es duia simultàniament entre mans, com ara el *Calendari Llemosí* d'eixe any, la feina preparatòria de la fundació de la societat Lo Rat-Penat —que es crearia l'any següent— o l'edició de noves publicacions.

El Bou Solt pràcticament serà una revista idèntica a l'anterior —mateixa estructura i seccions— però canviant-hi el nom. Trobem les consabudes queixes veïnals referides a mil assumptes, així com els articles satírics envers les classes benestants. Vegem, per exemple, l'article «Dinés y bòus». L'anònim redactor —segurament Llombart— hi fa una demolidora crítica als rics que són capaços de gastar-se bona cosa de diners en corregudes de bous, mentre ignoren completament la cultura i les coses de la terra:

«[...] no podem aplaudir que haixca hóme qu'es gaste trenta ó cuarenta ó cincuenta duros per presensiar una correguda de bòus. [...] Cuant s'els gasten, señal de que poden, pero nos achuem un sentiment, á que molts d'eixos que tenen tants de dinés pera els bòus, no tenen un duro de sòbra per á la suscrió del rey D. Chaume,⁵⁴ ni pera cuansevòl còsa artística ó literaria qu'es proyectara. Ahí tenen vostres els teatros tancats per falta de public, y cuant estan obérts perdent dines els empresaris».⁵⁵

D'altra banda, el número 22 durà una espectacular portada: una esquila a pàgina sencera amb què la redacció del setmanari

54 Fa referència a la subscripció popular per a erigir l'estàtua eqüestre del rei En Jaume, de l'artista català Agapit Vallmitjana, que està instal·lada al Parterre.

55 *El Bou Solt*, (núm. 9) 7 de juliol de 1877, p. 141.

«impolític» vol retre homenatge a les víctimes de la revolta d'octubre de 1869 —en la qual participà Llobart mateix—, sense fer distincions polítiques. Diu així:

«R.I.P.

*Á LA TRISTA MEMÓRIA de les víctimes d'els aconteiximents de Valensia en octubre de 1869, els fills d'esta siutat, sense distinció de colors polítics, sempre al cumplirse esta memorable fecha, consagren y consagrarán en sons pits un inolvidable recórt d'agradament á son comportament admirable, á sa elevada conducta, módelo de moralitat y honrades, mantenguda, pera glória sehua y de la nasió españòla, durant els nòu terribles díes que de sangrienta lucha sostingueren».*⁵⁶

El darrer número d'*El Bou Solt* conté un curiós sonet en què Llobart «planta cara» als seus detractors, tot avisant de la seua fortalesa i que no és fàcil fer-lo callar. La paradoxa es dóna en el fet que aquell serà l'últim número de la publicació; o precisament per això l'escriu, perquè n'és conscient. L'enigmàtica composició, «Al chagant de... "Los Magyares"» fa així:

*«¡Oh, tu, simple mortal, que fent carases,
que cridant á Llobart en la veu hueca,
vas buscantlo, fa tems, de Seca en Meca
per tots los carrerons, carrers y plases!
No sigues tan cudòl que te propases,
pensante qu'es el pòbre algun babieca;
qu'encara que de brau masa no peca,
tampòc es, com tú et creus, ningun bragases,*

56 *El Bou Solt*, (núm. 22) 7 d'octubre de 1877, p. 1.

*¿Los Magyares no has vist? Pues feste conte
que la sombra eres d'ell y éll es el lego
que perseguit per tú de pòr no es chira.
Mes recorda qu'allí té el frare un pronte,
y agarra al chagantòt com un talego
per les pates y al riu de cap el tira.*

EGO SUM»⁵⁷

A banda de les dues publicacions «bessones» que acabem de veure, durant el 1877 Llombart traduirà al castellà dues obres d'autors emblemàtics de la Renaixença al Principat, concretament *La masia dels amors*, de Francesc Pelagi Briz, i *La mort de Neró*, de Víctor Balaguer. La intenció d'aquestes traduccions potser fóra la de guanyar-se un prestigi intel·lectual i literari, a imitació dels grans autors del moment, que a banda de fer creació també tradueixen obres d'altri, com Teodor Llorente mateix. La diferència és que Llombart no tenia ni la preparació ni els coneixements necessaris com per a embarcar-se en traduccions de l'anglès o el francès i s'haurà de conformar amb uns autors catalans, que d'altra banda, coneix molt bé.

Seguint amb la divulgació de la literatura popular, aquest any reedita per al gran públic els setmanaris satírics *La Donsayna* (1844-1845), *El Sueco* (1847) i *El Tabalet* (1847), dirigits per Pasqual Pérez, Josep Bernat i Baldoví i Josep Maria Bonilla.

La seua línia més «cultista» també serà cultivada el 1877, amb els intents de reeditar el llibre imprès més antic de la penín-

57 Literalment, «sóc jo» en llatí. *El Bou Solt*, (núm. 25) 27 d'octubre de 1877.

sula Ibèrica, *Les troves en lahors de la Verge Maria* (1474), per a la qual cosa es dedicava a transcriure en les estones lliures l'exemplar conservat a la Universitat de València. Aquest projecte no reeixí, però sí el de reeditar per a la seua «Biblioteca Valentina» dues obres clàssiques de la nostra literatura: *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*, de Martí de Viciano, i *Lo procés de les olives é disputa des jovens hi des vells, fet per alguns trobadors que avant se no menen*, de Bernat Fenollar, Narcís Vinyoles, Joan Moreno, Jaume Gassull i Baltasar Portell. Llombart es troba doncs ocupat en una meritòria tasca de divulgació de la literatura valenciana antiga per al poble valencià, tot i que la resposta del públic serà més aviat freda i la projectada «Biblioteca» només coneixerà dos volums oficials, a més a més de les *Obres del Pare Mulet*, editades un any abans.

8. UN PROJECTE CLAU: LA FUNDACIÓ DE LO RAT-PENAT

El 1878 serà quan Constantí Llombart veja per fi un dels seus somnis complits: la creació d'una entitat que aixoplugue tots aquells valencians que defensen els postulats de la Renaixença, és a dir, la dignificació del valencià i la seua recuperació per a usos cultes i literaris. La idea ja li ballava pel cap des de feia anys; així, en *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a 1876 apuntava la idea consistent a

*«establir en Valencia un centre ahon se concentraren tots los disgregats elements literaris llemosins, y vorer si, per este medi, se logra donar-li tot l'impuls qu'es necessita per a ixirne en sol en esta dificil-tosa pero lloable empresa».*⁵⁸

El nom que tenia pensat per a aquesta societat cultural —que alhora pretenia funcionar com a acadèmia de les lletres llemosines— era el de *Los fills de la morta viva*, títol que posteriorment donaria a un llibre seu. Rafael Roca afirma que aquest

58 Constantí LLOMBART: «Revista de l'any pasat», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al present any de 1876*, p. 13, citat per Rafael ROCA i RICART: «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 88.

era un projecte absolutament personal de Llombart; no debades ell en decidia el nom i informava els lectors en el citat calendari per a 1876 que s'estava escrivint ja el discurs inaugural i redactant un projecte d'estatuts. Ara bé, Llombart no posseïa els recursos econòmics ni tenia l'adequada preparació intel·lectual com per a tirar avant a soles aquella aventura, per a la qual cosa necessitava imperiosament el concurs i patrocini de les classes altes valencianes. Unit a la necessitat de capital, hi ha un factor clau que explica la participació de Llorente i la burgesia valenciana en la fundació de Lo Rat-Penat i és la manca de sectarisme de Llombart, la voluntat de no excloure cap escriptor en català malgrat les evidents diferències de classe. Llombart, tot i la seua voluntat de dirigir i liderar la Renaixença a València, serà suficientment generós com per a voler unir sense exclusions i comptar per a aquest projecte

*«ab l'important cooperació d'els més distinguits literats qu'escriuen en lo llenguatge de nostres antepasats».*⁵⁹

Totes aquestes idees les expressava ja el 1875, però no serà fins a tres anys més tard que es materialitzaran en la fundació de l'eminent societat cultural valencianista. La data oficial de creació de Lo Rat-Penat serà el 29 de juny de 1878, tot i que no es presentà en societat fins a un mes després, en una gala celebrada el 31 de juliol en el marc de la Fira de Juliol que organitzava l'Ajuntament de València.⁶⁰ La idea de fundar Lo

59 *Ibidem*, p. 90.

60 Allò irònic és com una idea llançada en un casino obrer per un tipus humil com Llombart acabava presentant-se en societat amb tota la pompa en la Fira de Juliol organitzada per l'Ajuntament, davant personalitats de la vida política i econòmica de la ciutat. No calia ser molt llest per a adonar-se de qui anava a controlar prompte

Rat-Penat serà relatada amb bones dosis de misticisme i un alt grau de messianisme, però no ens enganyem: en un mes no es munta tota una societat cultural. Així doncs, i malgrat l'hagiogràfica explicació oficial, cal pensar que Llombart i els seus col·laboradors ja durien mesos de preparatius per a engegar la societat quan aquell dissabte 29 de juny de 1878, en el marc d'una vetlada literària celebrada a l'Ateneu Casino Obrer, el nostre personatge llançava la genial idea al seu auditori:

«uns pochs aficionats al conreu de nostra dolça parla, reunírense lo dia 29 del pasat mes de juny en lo lloch del Ateneu Casino Obrer, ab lo fi d'ohir la lectura de un poemeta original d'un paisà nostre (Ramon Lladró). Entre els allí congregats, se contaba á Llombart; este cregué propicia la ocasió pera explicar son patriotich pensament, y com si llurs paraules, al exposarlo á la consideració de aquells inspirats poetes, hagueren segut eixides de la boca de un profeta, fonch tant lo fervor y entusiasme qu'es despertá en los cors d'els que l'ohiren, que no hi pogueren menys que rompre en frenétichs y prolongats aplausos com á mostra de aprobació.»⁶¹

Seguint Rafael Roca, descobrim que Teodor Llorente participà activament en dues reunions que tingueren lloc entre el 29 de juny i el 31 de juliol a l'Ateneu Casino Obrer; una celebrada el diumenge 7 de juliol i l'altra el diumenge següent, dia 14. I Llorente voldrà deixar constància de la seua opinió al voltant de la creació de Lo Rat-Penat en un article que escriurà en el diari que ell dirigia, *Las Provincias*, el 13 de juliol i que porta

aquesta entitat cultural.

61 Manuel LLUCH. «Memoria pel Sr. Secretari En M. Lluch Soler» en Constantí LLOMBART *Excel·lències de la llengua Llemosina*, p. 27-28.

el significatiu títol de «La societat del Rat-Penat».⁶² En aquest article, Llorente atribueix el mèrit de la creació de la societat a Llobart, tot i que no el nomena expressament:

«algunos celosos cultivadores de las letras lemosinas, que anualmente publican el calendari valencià titulado Lo Rat-Penat.»⁶³

S'ha escrit molt sobre les males relacions entre Llobart i Llorente —i llurs respectius grups—, però allò cert és que el fundador de *Las Provincias* recolzarà des del primer moment la fundació de l'entitat cultural amb un entusiasme gens dissimulat:

«una sociedad, academia, reunión o como quiera llamársele, de buenos valencianos, que se dedicase a estudiar y enaltecer todo lo de Valencia [...] llenaría una necesidad que se deja sentir vivamente, realzaría la cultura de esta ciudad, que siempre se ha distinguido por aptitud intelectual, y quizás contribuyera, en la vida pública, a acrecer el amor a la patria valenciana y la unión de sus hijos, que no es siempre tan cariñosa e íntima como convendría para nuestro bien.»⁶⁴

Independentment de l'adscripció nacional espanyola que sempre demostrà Llorente, algunes de les idees que deixa rel·lu-

62 Rafael Roca atribueix precisament a Teodor Llorente el canvi de nom de la projectada societat, que Llobart insistia a anomenar Los fills de la morta viva. Per a Llorente, Lo Rat-Penat era un nom molt més adequat per a una entitat que es proposava el conreu no només de la llengua pròpia, sinó també de la història, l'art, la ciència, els monuments i les institucions del País Valencià.

63 Teodor LLORENTE I OLIVARES: «La societat del Rat-Penat», *Las Provincias*, 13 de juliol de 1878.

64 *Ibidem*.

ir en aquestes breus línies anticipen —ni que siga tangencialment— el valencianisme polític que no sorgirà, tanmateix, fins a començaments de segle XX. Els «*buenos valencianos*» que apunta Llorente són aquells que es preocupen per recuperar i promocionar la llengua i la cultura valencianes; mentre que la referència a la «*pàtria valenciana*», tot i no estar renyida amb l'existència de la nació espanyola —concepció nacional, en aquest cas, semblant a la de Llombart—, sí que reflecteix una estima sincera pel país natal i els elements culturals que el caracteritzen.

La generositat de Llorente cap a la paternitat llombartiana de Lo Rat-Penat s'observa, de la mateixa manera, en les paraules elogioses que dedicarà a Llombart una vegada mort. Primer, marcarà distàncies quant a l'atribució de l'aparició de la Renaixença a València a Constantí Llombart; cosa de la qual aquest es vanagloriava i comentava sempre que podia sense cap modestia:

*«lo renaiximent lliterari de la llengua valenciana fon prou anterior a la fundació del Rat-Penat. Comensá per los anys del cinquanta-sis al sesanta.»*⁶⁵

Però tot seguit, Llorente reconeix la bona tasca de Llombart quant a la fundació de la societat valencianista i el seu absolut protagonisme:

65 Teodor LLORENTE I OLIVARES: «Prefaci» al *Llibre d'or dels Jochs Florals de 1895*; citat per Rafael ROCA en «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 92.

«seguint l'exemple de Provensa i Catalunya, escrigueren en valencià, ab la idea de restablir la puritat i noblesa de la materna parla [...], quant un valent valencianista se proposá establir una corporació que per manera pública y solemne la representara y á son avens contribuira. Aquell valencianista, tan decidit y apassionat com insistent y tossut, era lo ja difunt Constantí Llobart. Consagrat ab tota l'ànima á l'obra del renaiximent, habíali prestat ja bons serveys ab la publicació del calendari que anomená del Rat-Penat, quant li vingué al cap aquest nou pensament.»⁶⁶

Destaquem per un segon les floretes que li tira a Llobart: valencianista, valent, apassionat, tossut... Malgrat els xocs i els enfrontaments pel control de la nova societat, Llorente no s'està de mostrar-se agraït per la bona i decidida tasca de Llobart en favor de la recuperació de la «materna parla». I reproduceix la història de la fundació de Lo Rat-Penat en el marc del discurs que féu Llobart a l'Ateneu Casino Obrer, si bé despullant-la d'aquell to messiànic que hi donara Lluch i Soler i reconeixent que, la idea, duia treballant-la temps enrere:

«al comensar l'any 1878, ajuntárense un jorn alguns amichs pera escoltar la lectura de un poemeta valencià de Lladró, titulat Lucrecia profanada. Llobart, parlá, com solía, de sa Societat projectada, y animá tant a sos companys, que ixqueren d'allí resolts á establir-la. Ab tant calor trevallaren, que, ben rebuda sa idea per los capitosts de la renaixensa, y posat al front de la nova corporació Pizcueta, sempre dispost á tota empresa generosa, als pochos mesos se inaugurava oficialment.»⁶⁷

66 *Ibidem.*

67 *Ibidem.*

No foren poques les dificultats a les quals s'enfrontà el nostre personatge quant a la creació de Lo Rat-Penat. Una persona humil, de classe baixa, com era Llombart no podia ni per recursos econòmics ni per posició social tirar endavant una iniciativa tan ambiciosa com aquesta sense el concurs de les classes burgeses i adinerades del cap i casal. De les dificultats per a posar en marxa l'entitat, en parla Lluch i Soler, amic íntim de Llombart i primer secretari de la nova societat:

«Fá ya algun temps que [...] Llombart, acariciaba la idea de crear en nostra ben volguda València una «Societat d'amadors de les coses de la terra», y en veritat nengú millor que nosaltres per l'amistat que á éll nos unix, pot saber los disgusts que li ha ocasionat semblant projecte, gracias a la poca ó nenguna protecció que li oferien sons paisans pera portarlo al terreno de la práctica.»⁶⁸

Llombart sempre formaria part de la junta directiva de la societat que havia fundat amb càrrec vitalici, concretament amb la fórmula de «*soci iniciador y fundador en veu y vot en esta Junta y en quantes se constituixquen*». El tarannà conciliador i dialogant de Llombart el veiem reflectit en el perfil interclassista dels primers 165 socis fundadors de l'entitat, en què al costat de patricis universitaris i conservadors del grup Llorente-Querol, hi figuren les classes populars, autodidactes i progressistes, del grup Llombart-Escalante.⁶⁹ Lo Rat-Penat seria presentada

68 Manuel LLUCH. «Memoria» inclòs en Constantí LLOMBART: *Excel·lències de la llengua llemosina. Discurs panegirich llegit en la solemne sessió inaugural de Lo Rat-Penat*; arreplegat per Francesc PÉREZ I MORAGON: «Constantí Llombart, el pobre de les grans empreses» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 46.

69 Vegeu Joan GIL et al. *Lo Rat-Penat*, p. 34.

públicament en un pavelló municipal, en l'immillorable marc de la Fira de Juliol instal·lada a l'Albereda. Les paraules d'obertura serien pronunciades per Pasqual Dasí i Puigmoltó —batle accidental de València—, mentre que el primer discurs fou llegit pel secretari de l'entitat, Manuel Lluch i Soler, el qual esmentà els esforços duts a terme per Constantí Llombart, autèntica *alma mater* del projecte. A continuació, tingueren lloc lectures de poesies de diversos autors: Teodor Llorente, Cristòfol Pascual i Genís, Víctor Iranzo, Manuel Lluch i Soler, Josep Bodria, Josep Arroyo, Rafael Ferrer i Bigné, Ricard Cester i Joaquim Balader. I, a la fi, havia de prendre la paraula el fundador de l'entitat, Constantí Llombart, però no pogué llegir el seu discurs perquè la profunda emoció de veure el seu somni complert, li ho impedí.⁷⁰

Ja en l'acte fundacional hi hagué un episodi carregat de tensió i polèmica. Va succeir quan un dels poetes participants, Ricard Cester, va llegir un poema titulat *Desperta, València hermosa!* de profunda significació nacional valencianista. La darrera estrofa del poema deia coses tan atrevides com aquestes per al públic conservador i espanyolista que conformava l'auditori:

*«Aixís, companys, mal que a Castella hi pese,
en lo poètic Reialme de València,
si bé sots mar de glaça indiferència,
encara d'amor patri ardiu lo foc.
¡Catalans, mallorquins! Siau per nosaltres
germans, sempre germans, fins d'a la tomba,
i aquí, on lo terratrèmol ja retomba,
aviat voreu sortir-ne l'illa d'Oc».*

70 L'hagué de llegir en el seu lloc, J. Granada.

Aquests versos segurament degueren inspirar el rumb que prengué el discurs de cloenda de l'acte de presentació de l'entitat, que va llegir el president, Fèlix Pizcueta. Pizcueta hi tranquil·litzava l'auditori, tot recalcant que una cosa era la recuperació del valencià com a llengua literària —que per al grup conservador de Llorente mai no passà de constituir un passatemps dominical, en paraules del professor Manuel Sanchis Guarner— i una altra reivindicar algun nou estatus polític per al poble valencià —el temut «separatisme»—, cosa que mai de la vida se'ls passaria pel cap:

«Tal vegada crega algú que la creació d'esta Societat obeïxca quan manco a alguna mira d'exclusivisme provincial i quan més a alguna idea separatista. I jo, que dec concentrar en mon pit los sentiments de mos dignes companys, tinc que declarar ací que ans que tot som fills i amants de la noble terra espanyola, i que no resuscitem les glòries de l'antic Regne valencià, més que per tenir lo goig de que no s'obliden i es perguen, com la seua llengua, en l'obscuritat del temps».

Aquesta afirmació de rotunda espanyolitat i de consideració del valencianisme com una relíquia del passat a conservar de manera folklòrica «*perquè no s'oblide i es perda*» no presagiava res bo. En paraules del professor Sanchis Guarner:

«Contra els designis de Llombart, el seu fundador, Lo Rat Penat caigué immediatament en mans del patriciat urbà —Fèlix Pizcueta, Jacint Labaila, Ferrer i Bigné, Ciril Amorós, Baró de Cortés— i adquirí un acusat caràcter felibre, és a dir, enyoradís i apolític; això és, immobiliista. Segons comenta Igual Úbeda, l'historiador de Lo Rat Penat, aquesta societat ben prompte, molt aviat, en el 1890,

a penes dotze anys després de la seua fundació, es trobava ja en franca decadència.»⁷¹

En efecte, Lo Rat-Penat prompte cauria en les mans burgeses i conservadores del grup de Llorente, però el mèrit de Llombart és haver propiciat un punt d'encontre físic, una seu social on els distints «franctiradors» de la Renaixença —els escriptors que escrivien en valencià— pogueren organitzar-se, cohesionar-se i intercanviar punts de vista, a més de propiciar-los una visibilitat i una projecció socials infinitament superiors —amb les conseqüències positives també per a la difusió de l'idioma vernacle— al fet que si cadascú haguera continuat actuant pel seu compte.

És significatiu que la primera actuació pública de la nova entitat seria la de convocar els Jocs Florals a imitació dels que venien celebrant-se a Barcelona amb regularitat des de mitjan segle XIX. Tanmateix, com ja hem dit, l'apoliticisme i el ruralisme propiciats pels seus dirigents s'havien apoderat de la societat cultural. Les poesies premiades en els Jocs Florals que se celebraran anualment seran, segons Sanchis Guarner, «*d'escassa qualitat artística i de gran monotonia: variacions sobre el mateix tema de pàtria, fe i amor, i exaltacions passatistes a base d'arqueologia i ruralisme*». Els poetes premiats en els certàmens sempre seran els mateixos: «*la capelleta de patricis que els organitzaven*». Per això, un poeta popular, Francesc Palanca i Roca, es queixava el 1888 que no pagava la pena de presentar-se a aquells concursos:

71 Manuel SANCHIS GUARNER. *El sector progressista de la Renaixença valenciana*, p. 59. Aquest opuscle constitueix una síntesi de la Renaixença valenciana en només 81 planes molt recomanable.

*«No vages, si busques coca,
al forn de Lo Rat Penat,
que allí s'ho pasten, s'ho fenyen,
i en estar cuit, tot al pap!»*

L'ombra del conservador Teodor Llorente, patriarca indiscutible de la Renaixença, era molt allargada, de manera que tots els seus deixebles i seguidors cultivaren aquesta poesia jocflorallesca innòcua, que exaltava les glòries del passat i els tòpics rurals del present —la barraca, la taronja, la paella, la llauradora «*ab aspecte de regina*»...— amb un total apoliticisme i acriticisme. La influència de Llorente seria caricaturitzada —amb divertida mala llet— per Manuel González i Martí «Folchi», en una vinyeta que representa els Jocs Florals de 1897: el mantenedor, els membres de l'Ajuntament, els de la junta directiva de Lo Rat-Penat, els convidats, el poeta premiat i fins i tot la regina, tots ells tenen la cara de Teodor Llorente... I els versos de rigor diuen:

*«Sent, com sóc, En Teodor,
sóc lo poeta premiat,
la reina, el mantenedor,
o, per a dir-ho millor,
jo sóc tot Lo Rat Penat.»*

9. ABELLES Y ABELLEROLS... I MÉS TEATRE

El mateix any de la fundació de Lo Rat-Penat, el 1878, Llobart publicaria un segon volum d'epigrames, *Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, amb 101 composicions humorístiques, satíriques, escatològiques i sibil·linament eròtiques, amb la clàssica tècnica del «doble sentit». ⁷² Com que és un llibre adreçat a un públic popular, el model lingüístic emprat serà el valencià de carrer amb ortografia castellanitzant però curiosament amb alguna vacil·lació catalana clàssica: *goig, mig*... Quant al pròleg, Llobart es vanagloria d'haver sigut l'introduïdor de l'epigrama en llengua vernacle amb aquestes paraules:

*«Y entonses fon cuant baix lo titul de Niu d'abelles y en colaborasió en atres varios poetes valensians, mallorquins y catalans, vaig donar á llum el primer epigramatari escrit en la nostra llengua.»*⁷³

El pròleg conté comentaris espectaculars ben bons de veure. Vegem, per exemple, com d'alguna manera arriba a qualificar

72 Vegem-ne una mostra, concretament de l'epigrama XXIV (p. 22): «Per Páscoa allá en la Pechina, / volant Lloréns la milócha, / li digué á una chica rócha: / —«Petra, ma com me s'empina!».

73 Constantí LLOBART: *Abelles y abellerols*, p. VIII.

d'estrangera la literatura castellana i esmenta el patriotisme «valencià» com la força que l'espenta en la seua acció literària:

«[...] comprendent años arrere qu'á nostra literatura valensiana, tan rica en atres chéneros, per descuit al pareixer de sos festius vates, li fea falta un complet epigramatari com els que les d'atres nasions⁷⁴ posehixen, per exemple, la fransesa, l'alemana, l'española (entengas castellana) y la italiana, pensí, guiat com sempre per mon patriotic sel [...] formar per mí asoles una abundant colecció d'epígrames, habent cregut encontrar en nostra pícara llengua tot l'atisisme y gracia que per a semechants composicions el poeta necesita.»⁷⁵

Llombart té ben clar que un llibre editat en llengua catalana a Barcelona forma part indiscutible de la «nostra literatura»:

«Seguint después l'eixemple, se ha publicat posteriorment en Barcelona per Una Societat catalana una presiosa colecció de Mil y un epígrames, que molt poc o res els té ya qu'envechar á les estrancheres, y si aixina anem, no pasarán molts años sinse que nostra literatura conte en una de les mes notables coleccions d'epígrames.»⁷⁶

Com no podia ser d'una altra manera, Llombart dóna solta una vegada més a la seua vanitat, recordant-nos tothora que ell fou l'introductor de la composició epigramàtica en la nostra llengua:

74 En tractar de «nació» els castellans i deixar suposadament com una altra «nació» els pobles de llengua llemosina, Llombart ens dóna pistes sobre la seua concepció de República federal, conformada per diverses nacions etnolingüístiques. D'ací al valencianisme polític que fundaran els seus deixebles hi ha només un pas.

75 Constantí LLOMBART, *Op. cit.* p. VII-VIII.

76 *Ibidem*, p. VIII-IX.

«Mon desich s'ha dut á efecte; ya hui com abans, no carix nostra literatura de un llibre d'este chénero. La índole y carácter de la llengua valensiana els oferia á nostres poetes, un riquísim filó verche encara pera esplotarlo, y ha sabut en breu temps trauer sa inventiva gran partit de esta ventacha. A mí sols la gloria hem cap de haber prés la iniciativa.»⁷⁷

Com ja hem vist, el 1878 fou de gran transcendència per a Llobart en veure's acomplert el seu somni de fundar Lo Rat-Penat. Cal dir que deu anys més tard de la fundació de la «*Societat d'amadors de les glòries valencianes*», Llobart també impulsaria la creació d'una societat excursionista anomenada L'Oro-nella, el 1888, que no tindria massa èxit.

Quant a les aficions amb què omplia el seu poc temps lliure —mentre no estava embolicat amb la redacció de mil i un papers—, aquestes es reduïen, a banda de les visites a Lo Rat-Penat, bàsicament a tres. La primera era eixir de la ciutat i anar-se'n caminant amb el seu deixeble Andrés i Cabrelles a l'horta circumdant. Passejaven per camins rurals comentant el paisatge que veïen a cada pas i, quan topetaven amb una taverna rural, hi compraven el berenar consistent en un parell de botifarres en oli, pa, un grapat d'olives i un barral de vi. S'aturaven davall de qualsevol arbre a degustar l'àpat, mentre Andrés i Cabrelles li llegia en veu alta algun poema. El segon lloc que sovintejaven els dos amics era la botiga de perfums que el poeta Puig i Torralva tenia a la Baixada de Sant Francesc.⁷⁸ A

⁷⁷ *Ibidem*, p. IX.

⁷⁸ Antic carrer comercial de la ciutat de València, corresponent *grosso modo* a la vorera de la plaça de l'Ajuntament recaient al teatre Rialto, desaparegut a principis

l'estiu es quedaven a la porta i a l'hivern entraven a dins, mentre feien tertúlies en què parlaven de la marxa de Lo Rat-Penat o de la recuperació de la llengua «llemosina». A aquestes tertúlies moltes vegades s'afegia un altre poeta en valencià, Francesc Badenes, funcionari del cos de telègrafs. La tercera ubicació on es podia trobar freqüentment el tàndem era Casa La Mamá, un cafetí a la plaça Redona regentat per una vella molt simpàtica a qui anomenaven precisament «la mamá». Allí solien beure una copeta de «kic», una mena d'aiguardent, a cinc cèntims la copa, mentre enraonaven amb els veïns del barri sobre els esdeveniments del dia. Les visites que acabem de descriure, però, s'anirien fent cada vegada menys freqüents durant els darrers anys, desbordat més i més per la faena i amb l'estat de salut fent-se-li cada vegada més precari.

Mentre impulsava la creació de Lo Rat-Penat i en formava part més o menys activament de la directiva, seguia fent de periodista i també publicava assajos i obres de ficció. Una de les publicacions que traurà a la llum el 1880 va ser el setmanari satíric *El Doctor Cudol. Curiós paperet, més belluter qu'un conill de porche, fet, com si diguerem, apósta... pera tirar semanal dotorerias*, del qual afirma Pérez i Moragon que segurament no passaria del segon número. El 1881 veuria la llum una obra traduïda per ell: *Un canto heroico y una tradición índica: traducidos en verso castellano*.

Però no seria fins el 1882 que aparegué una de les seues obres més reconegudes, en aquest cas una peça teatral de certa

del segle XX durant les reformes que dugueren precisament a la conformació de la citada plaça.

qualitat literària —segons Escartí— *Lo darrer agermanat, episodi dramàtic en un acte*. Aquesta obra, en vers, narra els darrers moments del líder de les Germanies Vicent Peris i constitueix una fita en les propostes teatrals de Llobart, indestruïble de la qüestió sociolingüística. Com apunta Gabriel Sansano, el teatre anterior de Llobart amb intenció de divulgar un missatge polític o propagandístic l'havia escrit en castellà, reservant el valencià per a una obreta menor, líricocòmica, *iLa sombra de Carracuca!*⁷⁹ Ara Llobart pretén dignificar el teatre en vernacle oferint quelcom més que un sànet o un joguet còmic i musical. De fet, ja havia intentat —sense èxit— que el popular autor del Canyamelar Eduard Escalante escriguera peces de més qualitat literària —i que dignificaren l'idioma— que els seus exitosos sànets. Cucó reproduceix les seues paraules, recollides en *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a 1875:

«En Eduard Escalante [...] después d'haver-ne guanyat prou llores amb les gracioses coses que escriu, deguera entrar també en lo camí que més amunt hem senyalat als autors dramàtics, component obres de més pretensions. [...] Los demás (autores teatrales) no fan més que servir d'estorb, portant a les taules mamarratxos.»⁸⁰

El model de llengua emprat en *Lo darrer agermanat*, depurat i arcaïtzant, denota a més aquesta intenció dignificadora de l'idioma. Malauradament, i com havia passat en les seues anteriors obres de teatre, l'obra no pogué ser estrenada sinó en l'habitual Teatre-café del carrer de Russafa el 1884, sense massa èxit.

79 Gabriel SANSANO. «L'obra dramàtica de Constantí Llobart», dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 192.

80 Alfons Cucó: *El valencianisme polític (1874-1939)*, 2a edició, p. 48.

En vista del fracàs amb aquesta temptativa de fer un teatre valencià de més qualitat i ambició literària, la següent incursió en el gènere dramàtic en llengua catalana tornaria a la xaroneria i l'humor fàcil. Es tracta de *L'agüela Puala*, un «joguet líric en un acte i en vers», coescrit amb el seu amic Ricard Cester amb música del mestre Cortina. Aquesta obreta menor fou publicada en fascicles pel setmanari *La Moma* el 1885 i no és sinó una versió casolana —com adverteixen els mateixos autors— de *La Sonámbula* de Vincenzo Bellini i Felice Romani. Sembla —tot i que no està clar— que fou representada al sempitern escenari del Teatre-café del carrer de Russafa.

10. EL LLIBRE DE LA RENAIXENÇA VALENCIANA: LOS FILLS DE LA MORTA-VIVA

Una miqueta abans, però, el 1883, Constantí Llombart deixà una impagable obra per a la posteritat: *Los fills de la morta-viva*, que tant per la seua extensió —783 pàgines—, el seu interessant pròleg —un assaig de Lluís Tramoyeres sobre el reviscolament lingüístic «llemosí»—, com per la seua temàtica i estructura —una mena d'enciclopèdia biobibliogràfica d'autors valencians des del segle XVIII fins als autors coetanis de Llombart— mereix sens dubte el qualificatiu del Llibre, amb majúscules, de la Renaixença al País Valencià.⁸¹ *Los fills de la morta-viva* va ser premiat amb un Brot de Llorer d'Argent als Jocs Florals de 1879.

Tot i la discutible sistemàtica emprada per l'autor —no selecciona ni per qualitat literària ni per quantitat bibliogràfica de cada autor, incorpora textos d'altres sense la corresponent referència a l'autoria i inclou autors que mai no escrigueren en valencià

81 José Manuel CARRILLO afirma, en aquest sentit, que «de fet, si només hagués escrit aquest volum, Llombart ja hauria merescut un lloc destacat en la història de la nostra literatura»; Semblança a Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 382.

malgrat llur interès per les coses del País Valencià— no deixa de ser una obra cabdal per la important tasca de recopilació de dades i d'informació que aporta sobre els escriptors valencians de l'època. Com diu Pérez i Moragon,

*«el llibre tenia la gran virtut de presentar una posició clara. Per a Llobart, en un projecte de recuperació, tot el que estava escrit en la llengua del país era bo. No establia criteris de qualitat ni els aplicava.»*⁸²

És admirable també —i així ho destaca José Manuel Carrillo— que Llobart triara el valencià —amb un digne model ortogràfic— per a redactar un llibre que frega l'erudició i que no era digerible per tots els públics.

La joia de la xicoteta introducció es tracta d'un altre treball premiat en els Jocs Florals de 1879 amb una Ploma d'Argent per la Societat Econòmica d'Amics del País, redactat per Lluís Tramoyeres i que porta el significatiu títol de «La lliteratura llemosina dins lo progrés provincial». La cita de Víctor Balaguer que encapçala aquesta introducció —treta del seu discurs de recepció a l'Acadèmia de la Història— no deixa dubte sobre la concepció política «espanyolista» de Tramoyeres: *«Todo al fin y al cabo es español, todo es nacional»*. Ara bé, com Llobart, té una idea plurinacional de l'Estat espanyol que va més enllà de Castella. Per tant, si la llengua i literatura «llemosines» reviscolen —així com les altres llengües peninsulars— i es potencien,

82 FRANCESC PÉREZ I MORAGON: «Constantí Llobart, el pobre de les grans empreses» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 48.

això redundarà en el progrés de les distintes «províncies» i, conseqüentment, en benefici d'Espanya. Dirà Tramoyeres:

«La lliteratura supón una llengua y raça que la parla. D'asi'l que cada una tinga son carácter propi. Lo valenciá se diferencia esencialment del gallego, com este del vasch. Sent les aptituts diferents, los resultats no poden ser iguals. Llengua, lliteratura, carácter, tot varía com varía l'habitant de ponent respecte'l de llevant.»

Així doncs, Tramoyeres esmenta la diversitat de «totes les raçes que huí viuen en la península» i explica que «concretántnos al poble valenciá, no cap dubte de qu'es de les raçes qu'ab mes vigor y originalitat s'han distinguit en tot temps». La reivindicació del redreçament lingüístic valencià és molt valenta, perquè implica una voluntat de modernització i normalització sense precedents des de la desfeta d'Almansa: la llengua dels valencians s'ha de conrear «dende la filosofía á l'història, dende la poesia á les ciencias y les rondalles». I afegeix: «per a llograrho se necessita primerament una gramática y un bon diccionari». En aquest sentit, comenta que el diccionari d'Escrig —que posteriorment Llombart i Andrés i Cabrelles millorarien i reeditarien, molt ampliat— va ser vàlid durant un temps però ja no es troba a l'alçada. Tramoyeres repassa distintes nacions que han redreçat la seua llengua materna i cita fins i tot el cas d'Ucraïna —i atenció al paral·lelisme amb el cas valencià— on «les persecucions del govern ruso (sic) no han impedit que se mostre allí un renaixement igual en tendències al de la llengua llemosina». Finalment, i per a allunyar les pors «separatistes» de moltes persones respecte a la tasca reviscoladora dels idiomes peninsulars, Tramoyeres fa una distinció entre nació i estat, acusant de confondre ambdós termes els qui veuen a Espanya una realitat nacional confor-

mada només per la matriu castellana, tot ignorant o oprimint la pluralitat connatural de la península Ibèrica.⁸³

El contingut de *Los fills de la morta-viva*, inclou la vida i l'obra de desenes d'escriptors valencians, des de Carles Ros —segle XVIII— fins als coetanis de l'autor, alguns d'ells amics i col·laboradors seus. Paga la pena reproduir els elogiosos comentaris que fa Llombart en la biografia de Teodor Llorente:

«Al mateix temps ha seguit cultivant la poesia, y ab especial afició la llemosino-valenciana, entaulant fraternals relacions ab los poetes mallorquins y catalans, valentse del periodisme pera extendrer y propagar l'actual Renaiximent de nostra lliteratura y així mateix l'amor á les glories de nostra volguda pátria».

L'afany integrador de Llombart es fa més que patent. Ell i els seus col·laboradors —com Tramoyeres— han concebut un projecte de Renaixença molt ambiciós i necessiten el concurs de les classes dominants per a dur-lo a la pràctica. Així, un republicà federalista convençut com Llombart s'haurà d'entendre amb un senyor com Llorente —que escrivia en valencià poc més que per un passatemps dominical— conservador, monàrquic, espanyolista i autor de llibres com el *Viaje de S. M. D. Alfonso XII á las provincias del Levante y Mediodía de España*.⁸⁴ Els dos sectors de la Renaixença —el popular i autodidacta de Llombart i el burgés i universitari de Llorente— escrivien en valencià i en

83 Tramoyeres té un concepte germànic de «nació», entenent per nació una realitat etnolingüística i cultural, front al concepte d'estat, que fa referència a una estructura político-institucional.

84 Constantí LLOMBART: *Los fills de la morta-viva*, p. 383.

contribuïren a la recuperació, però els propòsits d'uns i altres eren ben diferents. I aquesta dualitat es veurà clarament reflectida en fundar-se la societat Lo Rat-Penat, que ben aviat caurà a mans dels «llorentinistes» i no passarà de ser un centre d'exaltació de les glòries «fòssils» valencianes i dels tòpics més folklòrics i innocus políticament.

Seguint amb la passió per València que demostra Llorente, Llobart ens informa que

«Proba es d'aixó, qu'ell fon iniciador de la gran festa del sext Centenar de la mort del rey En Jaume, que ab tanta pompa vá celebrar-se l'any 1876 en Valencia, ahon se reuniren llavors representants de totes les branques de la llengua d'Oc, y en la qual lo senyor Llorente guanyá la copa de plata, oferta per los periodistes de Barcelona.»⁸⁵

El segon tast que hem seleccionat correspon a l'autor teatral Eduard Escalante, del qual Llobart comenta que començà escrivint dos miracles vicentins per a l'altar del Mercat el 1855, *La vanitat castigada* i *La muda*. El cronista de València, el xativí Vicent Boix en va parlar favorablement d'aquestes peces i és per això que

«Alentat per los elogis del Sr. Boix y estimulat per lo bon éxit qu'els miracles alcançaren á causa de la evident disposició qu'en ells revelaba l'autor pera les composicions dramátiques, y sobre tot pera'l cultiu de la llengua valenciana, tan plena de aticisme y gracia fins en les sehues més insignificants frases, concebí lo pensament

85 *Ibidem*, p. 382.

d'escriurer pera'l teatre alguna producció de costums purament valencianes.»⁸⁶

Amb *Deu, Dénau y Noranta* (1861) començà Escalante la seua fecunda i exitosa carrera en el gènere del sainet, de la qual Llombart ens fa relació completa. A més a més, l'autor del Canyamelar col·laboraria estretament en el projecte estrella de Llombart i tindria els càrrecs de vocal de la Junta de Govern de Lo Rat-Penat i de vicepresident de l'entitat.

El tercer tast el farem de qui és considerat el pioner de la Renaixença al País Valencià: l'advocat Tomàs Villarroya i Sanz, un autor nascut a València el 1812. Adverteix Alfons Cucó que Villarroya seria precursor de la Renaixença només en un estricte sentit cronològic, pel fet de la utilització del valencià culte en uns pocs poemes publicats en *El Liceo* entre 1841 i 1843; ara bé, no va ser pròpiament un autor renaixencista, ja que no promogué cap actitud cultural ni deixà cap empremta en la literatura posterior. A propòsit de Villarroya, afirma Llombart que no s'ha fet justícia a aquest poeta a València, i això que va ser

«lo primer qu'en lo present segle tractá de dignificar, segons nostre concepte, la ajabacanada llengua llemosina, populariçant son nom, pera que aixina tan conegut y celebrat com mereix fora: la generació que li subseguix en la vida lliteraria, exenta de parcialitats y miséries de partit, rendix son humil tribut á la memoria del modest quant estudiós lliterat, del clásich regenerador de les lletres llemosines, del téndre y lirich poeta valenciá de quí es tracta, á pesar de no haberlo conegut mes que per los sentits versos publicats en lo

86 *Ibidem*, p. 484.

boletí de El Liceo, les ignorades obres qu'ha deixat inédites y los inolvidables recorts de son apreciable familia.»⁸⁷

Seguint Llobart, Villarroya va faltar el 1856 «en la mateixa ciutat que l'habia vist náixer, sent sa mort tristament memorable pera la historia del renaiximent de les lletres valencianes».

El quart i darrer tast, és d'un altre autor teatral: Francesc Palanca, un escriptor de família molt humil, nascut a Alzira el 1834. Una informació rellevant sobre els lligams literaris entre els Països Catalans ens la proporciona Llobart a propòsit de l'obra teatral *iValencianos con honra!*, peça en tres actes en què Palanca parlava dels fets revolucionaris d'octubre de 1869 a València, i que fou estrenada al Teatre Princesa un any després. En vista de l'èxit obtingut, l'obra es representà també a Madrid i a Barcelona. A la capital catalana ens diu Llobart que

«se trasladá Palanca, y en la que tingué ocasió de vorer l'extraordinari éxit qu'alcançá sa producció, y la ventura d'admirar lo excellentment qu'en la capital del Principat se cultiva ab tota sa pureça, sa propia llengua, tenint un teatre adhoc, titolat Teatre catalá, ahon constantment s'extremen obres escrites expresament pera éll en nostra parla.»⁸⁸

És ací quan Llobart s'emociona i explica la seua voluntat que el valencià en el teatre servisca per a quelcom més que el sainet i la comèdia costumista, com ja havia intentat que fera, sense èxit, Escalante. Palanca, doncs,

87 *Ibidem*, p. 314.

88 *Ibidem*, p. 462-463.

«no desaprofitá sa estancia en Barcelona; puix allí mateix pensá que la llengua valenciana, germana d'aquella, podia y debia servir pera algo més que pera fer riurer, com succehia en los juguets cómichs á qu'es destinaba, y á sa tornada á Valencia doná á la estampa un hermós drama en tres actes, titolat: Tres roses en un pomell, lo primer de que tenim noticia escrit en nostra llengua.»⁸⁹

89 *Ibidem*, p. 463.

11. LO RAT-PENAT. PERIÒDICH LLITERARI QUINCENAL

Llombart seguia amb mil i una inquietuds literàries i periodístiques; així, després de *Los fills de la morta-viva*, féu realitat un vell somni: editar una revista quinzenal de caràcter literari i cultural. La publicació duria per títol *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*⁹⁰ i n'apareixerien, amb prou feines, huit números entre el 15 de desembre de 1884 i el 15 d'abril de 1885.⁹¹ Aquesta revista era *de facto* hereva del *Calendari Llemosí*, —el darrer volum del qual fou l'exemplar del 1883— i gràcies a les gestions del president de l'entitat Lo Rat-Penat, Fèlix Pizcueta, pogué ser nomenada «*Orgue oficial de la societat de amadors de les glòries valencianes*».

La publicació comptava amb huit pàgines i una capçalera on figuraven els escuts de les tres principals ciutats de les ter-

90 Amb aquesta publicació es completa la tríada de projectes de Llombart que dugueren el nom de Lo Rat-Penat: primer, el *Calendari Llemosí* (1874-1883), després la societat cultural (1878) i en tercer lloc, el *Periòdich Lliterari Quincenal* (1884).

91 Sembla que els deutes econòmics amb la impremta i la indiferència dels patricis i burgesos locals tingueren a veure amb la sorprenent curtedat d'aquesta publicació, i més tenint en compte que tenia la flamant consideració d'«òrgan oficial» de l'entitat Lo Rat-Penat i era dirigida, a més, pel seu fundador mateix. Vegeu al respecte, Francesc PÉREZ I MORAGON: *Op. cit.*, p. 50.

res de llengua catalana —València, Barcelona i Palma de Mallorca— i on es feia constar —igual que en l'anterior *Calendari Llemosí*— que estava «*redactat per escriptors valencians, catalans y mallorquins*». El director de la revista era Llombart mateix i en la portada figurava el seu lema predilecte: «*Pel fil traurem lo capdell*», mentre que la llengua en què es redactava era íntegrament el valencià amb ortografia «cultista».

Sorprén que en els huit números de *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* —que no oblidem que tenia vocació de ser l'òrgan oficial de la societat homònima— no hi ha cap col·laboració de Teodor Llorente, l'altre pes pesat de la Renaixença valenciana. Apunta Rafael Roca que probablement hi tingueren molt a veure les rivalitats i enfrontaments personals que ambdós intel·lectuals protagonitzaren sovint a propòsit del lideratge de la Renaixença i el «mèrit» d'haver sigut el veritable iniciador del moviment.⁹² Per a fer-nos una idea aproximada d'on haviem arribat les relacions entre tots dos, direm que en el primer número de la revista, en el seu article editorial signat per «la redacció» —però segurament escrit per Llombart—, es diu que

«á força de treballs y benedictina paciència, ham conseguit formar un numerós eixercit de decidits campeons defensors de nostra bona causa.»

Aquesta atribució de mèrits de Llombart com a «líder» de «*nostra bona causa*», el renaixement literari de la llengua vernacle,

92 Vegeu l'estudi de Rafael ROCA. «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 79-109.

no sentà gens bé a Llorente, que immediatament li replicà en el seu diari, *Las Provincias*. Així, després de reconèixer les simpaties del diari cap a aquesta nova publicació, que pretén impulsar l'estudi cap a les coses de València —història, llengua, literatura, costums i tradicions...—, deixa caure aquesta perla:

«Lo que no podemos dejar pasar sin rectificación es la vanagloria de haber sido el director de esta nueva publicación quien inició en Valencia el renacimiento literario lemosín: permítanos el señor Llombart que le recordemos que antes de que pensara él en tal cosa, otros habían promovido e impulsado ese renacimiento.»⁹³

El contraatac de Llombart vingué en el número 2 de *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*:

«en quant á si cap ó no á nostre director la vanagloria d'haver segut en Valencia l'iniciador del renaixement llemosí, en la conciencia está del públich valenciá, y per tota contestació al senyor Llorente, que no debia consentir als seus gacetillers semblants afirmacions, li asegurem que pronte apareixerà en nostres columnes (sic) referida, punt per agulla, la historia de nostra renaixensa; y llavors se sabrá qu'es lo que cada qual en este asunto ha fet, y quáls puguen ser los servicis que dit senyor, indubtablement, li ha prestat á nostra causa.»⁹⁴

De tota manera, i malgrat aquestes picabaralles entre Llombart i Llorente, sembla que l'apreciació mútua i l'estima comuna per la causa valencianista estigueren al remat per damunt de polè-

93 *Las Provincias*, 14 de desembre de 1884, en Rafael Roca. *Op. cit.*, p. 87.

94 Rafael Roca. *Ibidem*.

miques. Vegem-ne dues mostres. Per part de Llobart, la notícia apareguda al mateix número 2 de *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* on s'informa amb esportivitat que

*«ab lo modest títol de Llibret de versos, l'inspirat poeta En Teodor Llorente, á qui tant deuen les muses valencianes, anuncia la próxima aparició d'un volúm que contindrà les mes selectes composicions poétiques, eixides de sa ben tallada ploma. L'obra estará estampada ab esmero tipográfic, en paper superior, y formará un elegant tomo, que ja en ánsia esperen los amants de nostra bona lliteratura.»*⁹⁵

De la mateixa manera, Llorente seguiria obrint les portes de *Las Provincias* a Llobart, que publicaria alguns dels seus poemes als Almanacs del referit diari, com ara el dedicat «A mosén Jacinto Verdaguer» (1887), llegit en una vetlada literària organitzada l'any anterior per *Lo Rat-Penat* per homenatjar el famós poeta català, de qui Llobart era un fervent admirador.

95 *Ibidem*, p. 86.

12. PAPERS I MÉS PAPERS

Mentre duia a terme ocupacions com les que hem vist en pàgines precedents, Llobart no parava en torreta. Així, el 1883, féu també de col·laborador de *La Il·lustración Valenciana*, dirigit per Jacint Labaila. El 1884 el trobem fundant una publicació satírica en castellà, *El Pito* —setmanari del qual sembla que només s'arribà a publicar un número— i publicant un llibre curiós, també en castellà: *Matilde: historia de una modista*. Es tracta d'una obra pretesament naturalista que narra, en vers, la vida d'una modista que passa per distints tràngols i episodis amargs, des de veure's dedicada a la prostitució fins a l'estada en presó o en un hospital de monges. Aquest llibre —de clara intenció moralitzant— formaria part d'un projecte més ambiciós: una col·lecció de «*Leyendas contemporáneas*» en castellà, de la qual *Matilde* seria el primer volum. Però com moltes altres de les seues ambicioses empreses, coneixeria només un primer i únic lliurament.

El mateix 1884, s'atrevirà amb una guia de viatges. El 1880, i a causa del seu delicat estat de salut, Llobart s'havia instal·lat a Bunyol per a veure si millorava de les seues dolències. Allà s'estaria un temps —que coincidirà amb els anys en què *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* seran dirigits per Puig i Torralva— i recopilaria un seguit d'apunts que el 1884 reuniria en forma de

llibre sota el títol de *La Suïza valenciana. Guía de Buñol y sus alrededores*. Llobart fa una introducció històrica sobre el poble, explica quins són els seus principals monuments, en cita noms de comerços i restaurants i ofereix tota la informació necessària per a viatjar a Bunyol en el recentment inaugurat ferrocarril València-Conca. Tres anys més tard insistirà en el gènere de guies de viatge amb una dedicada al cap i casal.

Durant els anys 1885 i 1886, col·laboraria en un altre setmanari satíric, *La Moma*, en aquest cas dirigit per Rafael Maria Liern i Ramir Ripollés, i que anava adreçat als «*homens de bé perseguits per els politics de pacotilla que tenen perduda a la España*». També el 1886 escrigué una altra obra de certa qualitat, el poema *La Copa d'Argent. Llegendes del segle XVI*, que va merèixer la Flor Natural en els Jocs Florals d'aquell any. El poema està escrit, però, amb un recargolat llenguatge arcaïtzant, tan del gust dels dirigents de Lo Rat-Penat —únic estil possible si hom volia optar a premi— i recrea un relat sobre la València del Renaixement, en un to èpic i històric.⁹⁶ El guardó a *La Copa d'Argent* va ser atorgat per un jurat integrat, entre d'altres, per Fèlix Pizcueta i Joaquim Balader i paga la pena de reproduir-ne els motius:

«la originalitat del asunt, les imatges y pensaments enèrgichs unes vegades y delicats altres, que l'avaloren; la bella y corrècta forma

96 Les referències a la història medieval i al passat gloriós del País Valencià —que eren consubstancials a una persona que s'estimava la cultura de la seua terra—, en el cas dels republicans com Llobart encara s'intensificaven més, puix «el mal d'Almansa» i la castellanització forçosa del país vingueren de la mà d'un rei Borbó com Felip V, precisament la dinastia regnant en temps de Llobart —primer en la figura d'Isabel II i després del seu fill Alfons XII—, a la qual gent com ell combatia.

dels seus versos, lo sabor d'època, coneiximents històrics que l'autor revèla, y sobre tot, l'entusiasme y esperit de valencianisme qu'en ella resplandixen.»⁹⁷

Que Llombart era tingut per una bona persona entre els seus contemporanis, no presenta cap dubte. Tots els testimonis que ens han arribat coincideixen en el seu caràcter afable, bonhomia i simpatia, i la seua popularitat a la València de la segona meitat del segle XIX. Tal com explicaria Juli Just:

«Llombart [...] era un home que inspirava una tendra simpatia des dels primers moments de tractar-lo. Tenia un gran coneixement del món i es veia prompte que havia patit grans infortunis. Anava generalment vestit d'una manera pobra, amb els pantalons apedaçats i les botes trencades. En hivern s'embolicava en una capeta descolorida i donava llargs passeigs pel camp aprofitant les hores de sol. Era més baix que alt, ample d'esquena, amb la barba i el bigot frondosos, no molt curats. Portava sempre, muntades sobre el nas —un nas gros i curt— i ben subjectes a les orelles, unes gafes negres amb les quals tractava d'amagar uns ulls rabiosament enrogits, per la qual cosa Blasco [Ibàñez] solia dir a Llombart platerets de foc. Era conegudíssim en la ciutat. El seu pas pels carrers suscitava una contínua salutació. Uns s'acostaven per a donar-li les mans i parlar-li d'uns llibres que acabaven de rebre, o d'unes pedres amb llegendes romanes que havien trobat en unes excavacions; altres, gent jove, amb el cabell llarg i els ulls brillants, vestits deixadament, li parlaven d'uns versos que havien escrit o d'un llibre que tenien entre mans i li demanaven amb veu emocionada un consell, un es-

97 Citat per Vicent Josep ESCARTÍ dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 366.

pai en el seu periòdic, una cita en la seua casa o en un caf  per a llegir-li l'obra. Llombart acollia a tots amb bondadós somriure. Faria lo que poguera —solia dir. I continuava el seu camí, per a tornar de nou a saludar, aixecant la mà fins als polsos, llevant-se el capell.»⁹⁸

I hauríem d'afegir-hi el seu car cter solidari i altruista, perquè en el terrible brot de c lera que assot  València el 1885 —hi hagué dies que moriren m s de sis-centes persones al cap i casal—, organitzà un grup de gent per tal d'ajudar les víctimes d'aquesta epidèmia. En aquest sentit, fund  una societat anomenada «La Cruz Blanca» amb ell mateix com a president i el seu amic Andrés i Cabrelles com a secretari. De les seues múltiples iniciatives, la revista *La Degolla* en deix  constància al primer exemplar:

*«...el que fund  el Rat-Penat,
el que va fer la Crus Blanca,
el que l'Oronella fa».*⁹⁹

Llombart i el seu bon amic Andrés i Cabrelles immortalitzarien, a més, aquest tràgic esdeveniment del c lera en una obra teatral hom nima en castell , *La Cruz Blanca*, que es representaria a l'habitual Teatre-caf  del carrer de Russafa i a l'enigmàtic Teatre Peral. Amb aquesta obra, els autors pretenien combatre els prejudicis de la societat valenciana envers la malaltia i alhora recaptar fons per a la institució ben fica del mateix nom.

98 Juli Just. *Blasco Ib n ez i València*, p. 76-77.

99 *La Degolla*, (núm.1), 1 de gener de 1890.

11. **EL DICCIONARIO VALENCIANO-CASTELLANO**

L'activisme valencianista de Llombart encara coneixeria una fita més. El 1887 editaria la tercera edició —corregida i augmentada— del *Diccionario Valenciano-Castellano* de Josep Escrig. Ben mirat, no és cap casualitat que s'embarcara en aquesta ambiciosa empresa: com a entusiasta impulsor del reviscolament culte de la llengua vernacla, pretenia dotar els escriptors valencians d'una eina per a escriure l'idioma de la forma més acurada possible. Si ell s'autoatorgava la medalla de «pare» de la Renaixença —paternitat que persones com Llorente li negaven—, havia d'ajudar els seus «fills» —els de la morta-viva— amb recursos per a poder dur a terme tan important tasca.

Si observem les lamentables condicions tècniques amb què Llombart hagué de treballar i la precària infraestructura de la qual disposà, ens adonarem de l'enorme mèrit que tingué en confeccionar aquesta nova edició del diccionari d'Escrig. Així doncs, i malgrat l'ampulosa autoria que figura en la portada del diccionari «*corregida y aumentada [...] por una sociedad de literatos bajo la dirección de D. Constantino Llombart, Fundador de Lo Rat-Penat, Sociedad de amadores de las glorias de Valencia y su antiguo Reino, como asimismo de la Academia Lemosino-Valenciana y del centro excursionista L'Oronella*», la titànica

feina se la carregaren al llom en exclusiva dues formiguetes: Constantí Llombart i el seu deixeble, un joveníssim Ramon Andrés i Cabrelles. Dirà aquest darrer, referint-se a les paraules que li adreçava el seu mestre:

«Ja veus —em deia alguna volta— la Societat de Literats que, segons consta en la portada del Diccionari, ho fa sota la meua direcció, ha quedat reduïda a tu des d'abans de començar. Què hi farem!»¹⁰⁰

Qualifiquem aquesta feina de titànica perquè aquesta tercera edició està tan «intervinguda» i treballada pel citat tàndem com perquè puguem parlar d'un diccionari «diferent», en aquest cas el diccionari Escrig-Llombart. Quant a l'obra original en què es basà Llombart, cal dir que la primera edició del *Diccionario Valenciano-Castellano* de l'advocat liberal Josep Escrig es va fer el 1851 —editada per Josep Ferrer d'Orga— i una primera reimpressió el 1871 —editada per Pasqual Aguilar, col·laborador habitual de Llombart—, però totes dues tirades estaven ja exhaurides. Així doncs, Aguilar mateix decidirà impulsar una nova edició de l'obra i per a l'empresa comptarà amb la participació de Llombart —l'entusiasta activista valencianista— i del seu deixeble Andrés i Cabrelles, camuflats sota la pretenciosa etiqueta d'una «*Sociedad de Literatos*» dirigida pel primer. El voluminós diccionari s'acabaria publicant per fascicles entre 1887 i 1895 i la faena seria ben feixuga. Tal com afirma Andrés i Cabrelles:

100 Citat per Artur AHUIR: «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 280.

«Tenia molt de treball preparat i jo l'havia d'ajudar. Anava a fer un gran Diccionari Valencià-Castellà prenent com a base el de D. Josep Escrig i Martínez però augmentant-lo amb gran quantitat de veus, frases, modismes, adagis i refranys, amb la definició de totes i cadascuna de les paraules, cosa de la qual aquell mancava. Ja tenia publicats els primers plecs amb un pròleg, una biografia d'Escrig i un Assaig d'Ortografia valenciana. La part lexicogràfica havíem de mamprendre-la de seguida entre els dos. Ell dictaria i jo emplenaria les paperetes.»¹⁰¹

Per a poder realitzar aquesta tasca, Llobart i Andrés i Cabrelles comptaren amb dues fonts bàsiques —el diccionari «mare» i el diccionari castellà de la Real Academia Española—, però també amb altres fonts menors:

«Mira! —em diu assenyalant una nova taula amb diversos llibres i papers damunt i dos infulls oberts sobre atrils. Ja ho tenim tot disposat per a començar. El diccionari d'Escrig i el de l'Acadèmia Espanyola. Ells, amb el de Carles Ros, el de Pere Lavèrnia i aquests vocabularis que veus ací, seran els nostres elements de treball.»¹⁰²

Així doncs, mestre i deixeble comencen a treballar en aquest projecte molt més ambiciós que el diccionari original d'Escrig. Comptaran amb l'ajut de fonts com el *Diccionario valenciano-castellano/castellano-valenciano* de Gregori Maians; el *Diccionario valenciano-castellano de voces polysílabas* de Carles Ros; el *Vocabulario de monosílabos valencianos* de Just Pastor Fuster —tots tres hui perduts—; el *Silabario de vocablos lemosines*

101 *Ibidem.*

102 *Ibidem.*

de Manuel Joaquim Sanelo o el *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana i llatina* del valencià Pere Labèrnia. A banda, els autors poaran d'obres com les *Observaciones* de Cavanilles —per exemple, per a noms d'ocells—, les *Trobes* de Mossén Febrer i obres de Marc Antoni Orellana. Finalment, completen el corpus lexicogràfic amb diverses col·laboracions d'amics o de persones a qui reclamen una mica d'ajuda en aquest menester:

«Demaní per carta circular a capellans, metges, notaris i mestres d'escola de tots els pobles, que arreplegaren i m'enviaren relació de les veus i modismes propis de cada lloc, explicant-los la missió cultural i patriòtica que hi complirien, i mira que poquets han respost.»¹⁰³

La faena esgotadora del tàndem es prolongaria durant huit llargs anys. Perquè ens puguem fer una idea del ritme que seguïen en la confecció del diccionari, vegem què diu al respecte Andrés i Cabrelles:

«Aquell matí vaig emplenar setze paperetes corresponents a les setze primeres paraules del Diccionari. Per a la redacció de cadascuna, el mestre consultava tots els diccionaris, vocabularis i relacions de veus de què disposava. El seu treball era en extrem laboriós».

Llombart està immers en un ritme de treball frenètic durant aquest anys, tant que fins i tot es lamentarà que no li deixa temps per a mamprendre altres tasques, com la traducció que tenia pendent al castellà del *Canigó* de Jacint Verdaguer, la re-

103 *Ibidem*, p. 281.

dacció de la *Vida d'Ausiàs March*, la confecció d'un *Diccionario de Artistas Valencianos*, o l'escriptura del poema *El entierro del Amor*. Llombart hauria necessitat dues vides per a poder donar l'abast a la quantitat de projectes que tenia en ment i que amb els seus pobres mitjans, tant li costava poder materialitzar. Andrés i Cabrelles recordava així aquella època:

«Llombart estava satisfet i content. En els descansos de la tasca ordinària m'explicava Història de València. Mentriments el Diccionari anava seguint la marxa; ja s'havien imprés bon nombre de plecs i unes voltes per a descansar i altres per necessitat de buscar alguna dada que necessitàvem, solíem eixir de casa, i en les nostres caminades per la ciutat el mestre m'anava assenyalant els llocs i coses relacionades amb alguna curiositat històrica.»¹⁰⁴

La confecció de la tercera edició del diccionari Escrig, era una tasca titànica que els llevava molt del seu temps; tanmateix, de vegades, el mestre es posava poètic i tots dos se n'anaven a l'horta a passar el dia:

*«El mestre i jo passàvem a voltes molts dies sense xafar el carrer, treballant a marxes forçades en el Diccionari; però de sobte, de vegades, deia el mestre abocant-se al balcó i mirant el cel:
— No et sembla que fa un dia esplèndid i que seria un pecat no aprofitar-lo? El camp estarà preciós. Agafa Mireia¹⁰⁵ i anem-nos-en a l'horta. Tinc fam de sol.»¹⁰⁶*

104 *Ibidem*, p. 276-277.

105 Obra mestra de poesia del premi Nobel occità Frederic Mistral.

106 *Ibidem*, p. 277.

Llombart no podia permetre's el luxe de dedicar-se en exclusiva a la feina del diccionari. Ja sabem que procedia d'una família molt humil i les estretors econòmiques l'acompanyarien fins als seus darrers dies. Necessitava acceptar mentrimentres tot tipus d'encàrrecs literaris —versos per a una festa de poble; poemes per a celebrar un esdeveniment familiar, com un bateig, una boda o una comunió— que li reportaven uns pocs diners extra als quals no podia renunciar. Cal tindre en compte que, en aquell moment, els únics ingressos de què disposava eren les 25 pessetes setmanals que li pagava l'editor del diccionari, Pasqual Aguilar, cada dissabte.

El treball del *Diccionario valenciano-castellano* anava a bon ritme, però en la part final, serà el seu deixeble qui gairebé en solitari se n'encarregue de la qüestió lexicogràfica:

«El Diccionari es trobava molt avançat. Feia molt de temps que Llombart es limitava a corregir-ne les proves. La seua redacció me l'havia confiat en absolut a mi que, coneixent la forma quasi mecànica de realitzar aquest treball, havia arribat a fer-lo sense dificultat, encara que és de témer que amb poc d'incert.»¹⁰⁷

Finalment, el diccionari va ser acabat i cal destacar que el corpus lingüístic va ser enriquit amb noms i cognoms «llemosins», topònims del País Valencià, costums, institucions... A més, es completava amb un pròleg consistent en un assaig d'ortografia llemosino-valenciana —traducció a l'espanyol de l'original català del mateix Llombart premiat als Jocs Florals de 1880— i diversos epílegs amb llistes de paraules homònimes i homògra-

107 *Ibidem*, p. 281.

fes, abreviatures i d'altres. Relata Artur Ahuir la poca consideració que Teodor Llorente demostrà cap a la tasca lexicogràfica del nostre personatge, publicant un article en l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1890 on criticava el diccionari original d'Escrig, titllant-lo de mediocre, i on apuntava que

«para su nueva reimpresión, lo ha corregido y aumentado el entusiasta valencianista D. Constantino Llombart, fundador del Rat Penat, con ayuda de algunos jóvenes escritores: pero no ha de servir mucho la reforma (en el concepto literario, se entiende): la base es mala, é insuficientes los elementos reunidos con buena voluntad para mejorarla.»¹⁰⁸

Malgrat tot, el diccionari Escrig - Llombart - Andrés i Cabrelles —perquè és de justícia reconèixer els mèrits del seu deixeble— constitueix una de les aportacions més valuoses a la Renaixença, per la ferma voluntat d'oferir a la societat un diccionari valencià culte que servira en el procés de recuperació lingüística. De fet, els investigadors actuals són més indulgents que no pas Llorente. Acabem amb les paraules de Lluís Alpera:

«Tot i la problemàtica vàlua en l'aportació lingüística de C. Llombart a la lexicografia valenciana, resulta innegable la valoració positiva de la seua actitud i de les seues intencions en benefici d'un ús lingüístic més ampli i d'un redreçament literari.»¹⁰⁹

108 *Ibidem*, p. 281.

109 *Ibidem*, p. 279.

14. ELS DARRERS ANYS

Malgrat que Llombart ja era una persona molt popular a tots els nivells en la ciutat de València, conegut per les seues publicacions periòdiques i admirat com a poeta, mai no va poder eixir de la pobresa material en què havia nascut i s'havia criat. Els huit darrers anys de la seua vida, quan compartia casa amb el seu deixeble Andrés i Cabrelles i la família d'aquest, enyorava la felicitat i l'amor familiar de què estava envoltat el seu jove amic. Ell, per a animar el mestre, li responia que havia aconseguit una felicitat major: la fama i la glòria com a escriptor, a la qual molts aspiren i pocs arriben. Llombart, però, es posava malenconiós i responia:

*«Bah, ja ho va dir el poeta:
El gran sol de la glòria
creme de lluny i de prop refrede
Ja veus la meua: iFam i misèria!»¹¹⁰*

El grau de pobresa de Llombart ens ha arribat per diversos testimonis coetanis, començant pel relat del seu mateix deixeble Andrés i Cabrelles. El de Campanar esmenta que un amic sabater de Llombart de la infantesa, un tal Telesforo —que era

110 *Ibidem*, p. 276.

poeta aficionat—, li regalava de tant en tant un parell de sabates que el mestre es negava a acceptar. Telesforo, però, el renyava de forma amistosa i l'obligava a acceptar-les tot dient-li:

«Agafa-les i posa-te-les, home, que jo no puc consentir que vages com vas».¹¹¹

Altres amics intentaren ajudar-lo econòmicament, com ara el gran patrici castellonenc Gaetà Huguet, però sempre es negà a acceptar la seua ajuda. Tenia assumida la seua condició i, comparant-se amb cèlebres escriptors romàntics espanyols també de classe baixa com Espronceda, Bécquer o Zorrilla, d'aquesta manera la resumia:

«Sóc pobre, però tinc fe i triomfaré amb ella.»¹¹²

Així, com que no podia parar d'escriure, tant per vocació com per obligació, després de la guia de Bunyol —i seguint amb els seus polifacètics gustos literaris— Llobart s'atreviria amb una de València, publicada el 1887. Es tracta de *Valencia antigua y moderna. Guía de forasteros*, una extensa obra de 840 pàgines acompanyada d'un plànol topogràfic de la ciutat. La coincidència d'aquest llibre amb el de Marc Antoni Orellana sembla que no es limita només al nom, i Llobart copià nombrosos passatges de l'obra. Aquesta *Valencia antigua y moderna*, que s'anunciava com la guia més detallada i completa de les que hi havia, es dividia en sis apartats: uns preliminars —on es tracten

111 *Ibidem*, p. 296.

112 Tots els testimonis que hem relatat sobre la pobresa de Llobart estan recollits a Artur AÑUIR: *Op. cit.* p. 257-303.

temes variats com l'emplaçament de la ciutat o el clima—; un nomenclàtor de carrers i places; una relació de les esglésies parroquials de la ciutat; els edificis notables i monuments; un apartat dedicat a «il·lustració i cultura»; i un altre dedicat a tribunals i oficines. Tanca el volum un capítol sobre fondes, hostals, restaurants, botigues i comerços de tota mena ordenats per ordre alfabètic. No obstant aquesta aparença d'obra magnànima, Llombart no degué quedar molt satisfet del resultat final quan adverteix el lector de les «*greus errades*» i equivocacions vàries que fan d'aquest llibre «*un simple esbós*» de l'obra definitiva sobre el tema.

Entre els darrers projectes d'aquest home inquiet que va ser Llombart, hi hagué el de fundar una «Acadèmia Ausiasmarquina» —suposem que dedicada a l'estudi i divulgació de l'insigne poeta de Gandia— però, tot i ser anunciada el 1885 —en el número 5 de la revista *Lo Rat-Penat*—, mai no arribà a esdevenir una realitat. Allò que sí que va fundar, concretament el 5 de gener de 1888, va ser la societat excursionista L'Oronella, entesa com una mena de secció dins *Lo Rat-Penat*. Llombart es reservava el càrrec de president honorari de la nova entitat, mentre que dins la junta directiva només hi havia seguidors o deixebles seus, com ara el pintor Ignasi Pinazo, director; Ramon Andrés i Cabrelles, un dels dos vicesecretaris; o Josep Maria Puig i Torralva, director del butlletí de l'associació, que segurament mai no s'arribà a publicar.

Tot i que molta bibliografia tracta L'Oronella com una escissió de *Lo Rat-Penat*, creada per un Llombart distanciat suposadament d'aquesta pel seu gir conservador, allò cert és que fou fundada «dins» de *Lo Rat-Penat* i no «al marge» de l'entitat. En

tot cas, Llombart ja duia tres anys preparant la constitució de L'Oronella¹¹³ i, atenent una informació que dóna *El Mercantil Valenciano* sobre la fundació de la nova «societat d'excursions valencianistes» on es pregunta si hi ha cisma en Lo Rat-Penat, Llombart contesta:

«No, estimat colega, no hiá entre els valencianistes nengun cisma; may com ara, ha hagut en nostra Societat unitat de mires y bona armonia. ¡Alguns, acás, volgueren lo contrari!»¹¹⁴

Com apunta Rafael Roca, els motius per a crear-la podrien ser el descontent amb la secció excursionista «oficial» de Lo Rat-Penat, anomenat «Centre d'excursions científico-literàries i artístiques», fundat precisament per Teodor Llorente el 1880, i sobretot les ànsies de protagonisme de Llombart mateix, rivalitzant ara sí amb Llorente, que triomfava amb les seues excursions i anava conformant un seguit d'acòlits. Curiosament, la primera excursió promoguda per L'Oronella, realitzada el 12 de gener de 1888 a la ciutat de Xàtiva, s'organitzà conjuntament amb el Centre d'excursions «oficial» de Lo Rat-Penat. En paraules de Rafael Roca, «*si accediren a realitzar-la junts, tampoc no es devien de portar tan malament*».¹¹⁵ Tanmateix, la nova so-

113 Hi ha uns cèlebres versos en la revista *La Moma* del 4 d'abril de 1885 que satiritzen els intents cultistes de l'idioma que duu a terme Llombart, i que diuen:

«Llombart, el fundador del Rat-Penat, / vol fundar ara un atra societat, / per l'estil d'aquella, / en el dolsísim nom de L'oronella. / En esta, seran dos / les societats del ab y del flairós.»

114 «Nóves», *Lo Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*, (núm. 7) 1 d'abril de 1885, recollit per Rafael ROCA. «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 93.

115 Rafael Roca. *Ibidem*.

cietat tingué poc d'èxit i conegué ben poca activitat: una altra excursió a la cartoixa de Porta-Coeli el 8 i 9 de setembre de 1888 i poc més.

Durant els anys finals, Llombart publicà algunes traduccions al castellà, com ara el *Diario de un peregrino a Tierra Santa*, del català Jacint Verdaguer o *Aires de mi tierra. Poesías gallegas*, traducció en vers castellà de l'original gallec del republicà Manuel Curros Enríquez, amb pròleg de Vicent Blasco Ibàñez. A propòsit d'aquesta darrera obra, cal comentar algunes qüestions. En primer lloc, els lligams entre la Renaixença valenciana i el Rexurdimento gallec, exemplificat en la correspondència que mantenen Llombart i Curros Enríquez i el permís que aquest dóna al nostre autor perquè publique una traducció d'una obra poètica seua. La segona tindria a veure, precisament, amb la «qualitat» d'aquesta traducció, ja que Llombart adverteix els lectors que ni coneix l'idioma gallegoportugués ni ha tingut l'ajuda de cap diccionari, de manera que se li han colat uns quants errors. La tercera té molt de valor històric. Un dels deixebles de Llombart, Blasco Ibàñez, s'encarrega del pròleg del volum, fent-hi tota una manifestació pública de valencianisme. De fet, Blasco s'havia iniciat en l'escriptura de la mà de Llombart, qui havia aconseguit que escriguera de ben jovenet els seus primers contes en valencià.¹¹⁶ El futur autor de *La Barraca* col·laborava també amb el seu mestre en una de les seues principals empreses: la societat Lo Rat-Penat, de

116 *La torre de la Boatella o Fatimah. Llegenda árabe* s'havien publicat en *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* els anys 1883 i 1884, respectivament. Una recopilació de les narracions breus en valencià del joveníssim Blasco Ibàñez va ser editada a cura d'Alfons Cucó.

la qual formà part en la Junta Directiva. El jove republicà Blasco Ibàñez redacta el pròleg d'*Aires de mi tierra* —titolat «Curros Enríquez y su libro»— amb només vint-i-cinc anys i hi diu coses tan espectaculars com aquesta —les acotacions són meues—:

*«Legítimo, natural y lógico es, pues, que el valenciano y el gallego, el catalán y el vasco, el mallorquín y el asturiano, el que pertenece a una región con carácter propio tan duradero que tres siglos de centralismo absorbente no han conseguido borrar, no intente desconocer a su patria [la seua terra], no se valga de un idioma que aunque nacional le resulta extraño [el castellà], y para exteriorizar en forma sublime las impresiones de su alma, emplee como fácil y conocido vehículo el habla que le enseñaron sus padres y la que a todas horas está acariciando sus oídos.»*¹¹⁷

Aquest encés elogi del «nacionalisme» valencià, gallec, català, basc, mallorquí o asturià —«regions amb caràcter propi que tres segles de centralisme no han aconseguit esborrar»— i de les llengües maternes de la població d'aquests territoris —«la parla que li ensenyaren sos pares»— és encara més sorprenent si tenim en compte que Blasco era fill d'aragonesos emigrats a València. A la mort de Llobart, però, el jove republicà aniria abandonant els seus postulats renaixencistes i abraçant cada vegada més un espanyolisme polític, que xocarà rotundament amb afirmacions primerenques com aquesta que feia del seu mestre Llobart, el qual segons ell posseïa:

«la alta honra de ser permanente personificación de una de las lite-

117 Recollit per Josefina CULLERÍ. «Ressenya d'*Aires de mi tierra*» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llobart i el seu temps*, p. 392.

raturas regionales [...] Ha resucitado la hermosa literatura lemosina, dedicándose con su perseverancia sin ejemplo a su completa restauración.»¹¹⁸

Blasco Ibàñez sempre admirà el seu mestre Llombart, malgrat el progressiu distanciament de la Renaixença i de la literatura «llemosina». Valguen com a mostra les següents paraules del cèlebre novel·lista —i que relata Andrés i Cabrelles:

«Però l'admire per la seua fe i la seua constància en la realització d'un bell ideal, encara que jo negue la seua grandesa, i l'estime per bo, perquè vosté, mestre, és la bondat mateixa traduïda en vers —digué abraçant-lo mentre Llombart s'eixugava els ulls amb el mocador per davall de les ulleres negres.»¹¹⁹

Blasco Ibàñez criticarà el cinisme i la hipocresia dels patricis i burgesos que dominaven la direcció de Lo Rat-Penat —liderats per Teodor Llorente— amb paraules molt dures. Ell, almenys, no enganyava ningú: anava ja rebutjant tot allò que representava la Renaixença —començant per la recuperació del valencià— i de fet, ho deixa caure quan esmenta les «*coses mortes enterades en la Història, que és on han de conservar-se*»:

«Perquè jo el vull a vosté més que els seus cofrades ratpenatistes, que li tenen enveja i els molesta la seua companyia perquè du trenca les sabates. Sí, són cretins que en el seu afany de notorietat

118 *Ibidem*, p. 393.

119 Artur AÑUR: «Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 274.

i amb les seues idees retrògrades, li han segrestat el Rat-Penat per a convertir-lo en un cau d'hipòcrites mojjigatos. Tots ells parlen en castellà en les seues cases i quan en èpoques determinades se senten poetes i es consideren obligats a escriure en valencià, fan versos mediocres cantant a les coses mortes, enterrades en la Història que és on han de conservar-se. Ningú de tots ells és capaç d'escriure una Oda al carbó de pedra, que mou les indústries; a l'hèlix, que mou les naus sense veles...»¹²⁰

L'admiració, en tot cas, era mútua. Andrés i Cabrelles afirma que de tots els deixebles de Llobart, Blasco era qui tenia més talent. El mestre havia aconseguit inculcar-li l'amor per les coses del país i, fins i tot, que escriguera algunes narracions i versos en valencià que s'havien publicat en *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*. Llobart estimava molt Blasco, qui visitava sovint el mestre, i solia opinar d'ell profèticament:

«Aquest dimoni arribarà molt lluny. Té el cap quadrat com Napoleó.»¹²¹

Curiosament, l'èxit de la traducció que faria Llobart d'*Aires de mi tierra* donà lloc indirectament al naixement de la coneguda editorial Prometeo, dirigida per Blasco Ibàñez. És a través d'Andrés i Cabrelles, una volta més, com sabem què va succeir a la llibreria de Francesc Sempere:

«En aquella llibreria ens ajuntàvem en plàcida tertúlia, a última hora de la vesprada, Vicent Blasco Ibàñez, Don Josep Sanchis Sivera, Llobart i jo. L'èxit editorial de Cantos de mi tierra despertà en

120 *Ibidem*, p. 287.

121 *Ibidem*, p. 287.

Paco Sempere el desig de convertir-se en editor i indicà a Blasco la conveniència de fundar una editorial en què el novel·lista fóra el director literari i ell duguera la part comercial. D'allí nasqué la important empresa editorial Prometeo.»¹²²

Llombart simultaniejava els treballs de traducció amb la seua passió periodística, col·laborant en mitjans com *La Degolla. Setmanari festiu, Il·literari é ilustrat* —dirigit per J. Barber i Bas, el 1890, o *El Escándalo*, un setmanari polític publicat entre 1890 i 1893, en què també hi col·laborà Andrés i Cabrelles. Una altra de les obres d'aquesta etapa final va ser *Patriotisme y Llibertat* (1892), llibre dedicat al seu amic, el destacat valencianista castellonenc Gaetà Huguet, en el qual es fa un homenatge a la defensa liberal de Castelló de la Plana durant una de les guerres carlines.

122 *Ibidem*, p. 288.

15. LA MORT

Constantí Llombart havia estat tota la vida delicat de salut. El 31 de març de 1893, a les huit del matí, faltava en sa casa del carrer de Pelai, número 34, a l'edat de quaranta-quatre anys a causa d'una malaltia de caràcter gàstric que se li havia agreujat els darrers temps. El seu deixeble Andrés i Cabrelles relata els últims mesos en la vida de l'escriptor:

«A poc a poc anava canviant el seu caràcter; es tornà taciturn. Ja no anàvem a Casa La Mamá; poques vegades a Lo Rat Penat; s'es-paiaren les tertúlies i només algunes estones eixíem a passejar per l'horta que pareixia alegrar-lo. Ni tan sols intentava escriure, llegia solament; deia que estava preparant la Història de la Literatura Llemosina.»¹²³

Andrés i Cabrelles confessa que al remat feia només ell tota la faena de redacció lexicogràfica del diccionari d'Escrig, limitant-se Llombart a supervisar-la. És una persona cansada i malalta, que ja no acudeix massa sovint a tertúlies literàries ni a la societat que ell fundà, que no ix massa al carrer. Abans de morir, però, coneixerà el regust de la polítics electoral de la mà del Partit Republicà Federal, en el qual militava. Sense cap gana,

123 *Ibidem*, p. 297.

serà convençut pels seus coreligionaris Vicent Blasco Ibàñez i Remigi Herrero, perquè es presente com a candidat a diputat provincial. Qui ho arreglarà tot serà el seu deixeble Blasco, que encarregarà a Andrés i Cabrelles que faça una semblança —un panegíric, més bé— dels mèrits de Llombart com a persona, com a poeta i com a polític per a ésser publicat en un número extraordinari de *La Bandera Federal*, periòdic dirigit per Herrero mateix. Llombart, però, fracassaria en les eleccions i no seria elegit diputat, cosa que no li va meréixer cap tristesa.

Les forces a poc a poc anaven abandonant-lo. Un matí, es quedà al llit perquè no es trobava bé. Andrés i Cabrelles avisà el metge de la família, el doctor Josep Vidal i Pujals, però no li sabé trobar res i li va diagnosticar una simple depressió nerviosa. L'endemà, Llombart es queixava de forts dolors i el doctor li receptà un calmant que no li féu res. Durant eixos dies de patiments al llit, rebé la visita d'un metge amic seu, el doctor Julio Magraner, el qual departí amb el metge de capçalera a veure si trobaven l'entrellat de la dolència. El passat «fester» eixí a relluir quan els metges preguntaren a Andrés i Cabrelles per l'antiga afició a la beguda de Llombart. El deixeble contestà

«allò que sabia: que en un altre temps, sí; però que en els huit anys que jo convivia amb ell mai no havia begut amb excés. Es miraren, receptaren més calmants i se n'anaren oint i comentant els crits del malalt.»¹²⁴

Cinc dies va durar l'agonia del pobre Llombart al llit, aguantant forts dolors, sent assistit per Andrés i Cabrelles i la seua família.

124 *Ibidem*, p. 298.

Així va ser com el deixeble s'assegué en una cadira als peus del lilit amb el cap recolzat al matalàs i es quedà adormit. En això, que el despertà sa mare

«la qual, semblant-li estrany el prolongat silenci, havia entrat a la cambra i veent Llobart profundament dormit li tocà el front i cridà esglaiada:

— Està gelat! Ramonet! Ramonet! Desperta't! Està mort!»¹²⁵

L'endemà, tots els diaris de la ciutat de València donaven la notícia de la mort de Llobart.¹²⁶ Andrés i Cabrelles anà enjorn a la parròquia de Sant Martí amb el certificat de defunció per tal de sol·licitar llicència per al soterrar al cementeri catòlic. Ningú no podia sospitar l'espectacle que encara aguardava a l'escriptor en el moment de l'enterrament, que quasi acaba com el ball de Torrent. El rector de la parròquia li preguntà a Andrés i Cabrelles si Llobart creia en Déu, cosa a la qual contestà que sí, que a més, era poeta i li dedicava versos a la Mare de Déu.¹²⁷

125 *Ibidem*, p. 298.

126 Segons Juli Just, li va deixar en herència a Andrés i Cabrelles uns mobles de poc valor i la seua extensa biblioteca.

127 És controvertida la qüestió de si Llobart era creient o no, tenint en compte la seua extracció social humil i la seua posterior militància republicana. La personalitat del personatge, però, era complexa i tot apunta que sí era creient tot i que «a la seua manera». A favor de la tesi favorable que creia en Déu de forma un tant heterodoxa, hi ha diversos arguments, com ara els poemes religiosos que escrigué, així com aquesta conversa que relata el seu amic Andrés i Cabrelles, el qual un dia li espetà a Llobart:

«— Però, vosté és ateu!

— Com? Jo ateu?! Ateu és qui no creu en l'existència de Déu. I jo crec en Ell i l'adore. Però no puc concebre al Déu pare, creador dels cels i la terra, en figura humana. A qui féu la meravella del Cel omplint l'espai de sols i mons [...]. A eixe ésser li rese amb tot el fervor perquè l'admire en les seues obres i crec en ell. L'ull humà no pot veure'l.

El capellà li donà la llicència i, en principi, Andrés i Cabrelles es disposà a preparar-ho tot per al soterrar catòlic. El cos de l'escriptor fou vestit amb la seua roba d'etiqueta —la mateixa que lluïa en la gala dels Jocs Florals en què féu reina de la poesia la seua «Nelina»— i la medalla de Lo Rat-Penat penjada al coll. Les sempiternes ulleres fosques li cobrien els ulls. I així va ser com el dia del soterrar s'inicià la polèmica sobre en quin cementeri tocava enterrar-lo, si al civil o al catòlic. Segons Andrés i Cabrelles, Blasco Ibàñez era qui insistia en el fet que fóra soterrat al cementeri civil;¹²⁸ no servien de res les protestes del primer. I donava raons per a aquesta decisió:

«No sigues cabut, que no t'ha de valdre. Si l'enterrarem com tu vols, la seua sepultura quedaria confosa entre els milers de nínxols que es veuen a les parets del cementeri catòlic disposades en tramades, arregladets com els pots de conserva a les botigues d'ultramars. En canvi, a l'altre cementeri tindrà un magnífic sepulcre, perquè li farem un gran monument que perpetuarà la seua memòria.»¹²⁹

El soterrar era a les 14 hores de la vesprada i centenars de valencians omplien el carrer de Pelai, entre ells, dos representants de Lo Rat-Penat —el seu president, Leopold Trénor, i Josep Bodria—, que arribaren amb una enorme corona de flors

*No el va veure ningú mai, ni Moisés quan rebé d'ell les Taules de la Llei dalt del Sinai. El Decàleg és obra de Déu i jo complisc els seus manaments. El qui falta a ells és un boig o un malvat. La resta... coses necessàries potser per a frenar la brutalitat dels homes, em sembla bé. Tu tens una altra classe de fe? Conserva-la si pots, que no seré jo qui te la lleve». *Ibidem*, p. 296-297.*

128 Els marmessors de Llombart foren Vicent Blasco Ibàñez, Francesc Sempere i Remigi Herrero.

129 *Ibidem*, p. 299.

naturals. Allí començà el canyaret, quan algú protestà per la creu que hi havia dalt de la carrossa fúnebre i un jove hi pujà per a intentar arrancar-la, sense aconseguir-ho. Després de múltiples intents infructuosos per a moure-la —«és de ferro!», cridava— i entre rialles de la gent congregada, la deixà mig doblada. En vista dels fets, els assistents al soterrar es dividiren: la junta de Lo Rat-Penat i algunes persones de tendència conservadora optaren per abandonar l'enterrament, traslladar-se a la Basílica i oferir, en senyal de desgreuge, la corona de flors a la Mare de Déu dels Desemparats. Els qui s'hi quedaren, baixaren el fèretre del carruatge i l'embolcallaren amb la bandera tricolor republicana; van passejar el taüt a muscles per diversos carrers de la ciutat, fins a arribar a la hui desapareguda plaça de Caiers. Deixem que acabe la crònica, una vegada més, Andrés i Cabrelles, que en aquesta ocasió es deixa endur una miqueta per la imaginació i aporta una nota *sobrenatural*:

«Allò, més que un soterrar, fou una manifestació republicana. Quan la carrossa que duia el cadàver de Llombart passà davant la porta de la gran necròpolis catòlica per a anar a la civil, vaig creure sentir la veu del mestre que deia: Deixeu-me ací, vull estar amb ma mare!»¹³⁰

Tanmateix, els amics i deixebles de Llombart ja havien avisat mitjançant *El Mercantil Valenciano* que pensaven soterrar al mestre prescindint del signe de la creu i de les fórmules religioses habituals i que, en qualsevol cas, seria enterrat al cementeri civil. A més, convidaven a l'acte el president del «Consejo federal de la región valenciana» i el «Comité municipal federa-

130 *Ibidem*, p. 299.

lista», cosa que feia suposar que els ratpenatistes no s'anaven a sentir gens còmodes en aquesta cerimònia.¹³¹ Per a acabar-ho d'adobar, Llombart havia mort en ple Divendres Sant i això va ser aprofitat pels republicans per a fer un acte de propaganda anticlerical. Els membres de Lo Rat-Penat se'n sentiren exclosos a causa del caràcter laic i polític que prenia el soterrar del seu fundador i optaren per no participar-hi. Segons el diari de Llorente *Las Provincias*, el seguici fúnebre —d'altra banda molt nombrós— es composà quasi exclusivament de militants i simpatitzants del Partit Republicà Federal i d'altres partits republicans.

A partir d'ací vingué tot un creuament d'acusacions mútues entre els conservadors ratpenatistes i els republicans progressistes. Els primers acusaren els segons d'haver actuat en contra de la voluntat del finat, puix Llombart no havia donat mai mostres d'irreligiositat, i subratllaven aquesta afirmació amb la publicació del seu poema «A la santíssima Verge».¹³² Els segons, en canvi, es defensaren de les acusacions tot recalcant que les creences de Llombart en cap cas es podien considerar catòliques i que l'escriptor professava un particular «deisme», ja que creia en un «Suprem Creador» no equiparable a cap religió positiva. Argumentaven, així, que l'escriptor fou sempre enemic de tot dogma catòlic i de la institució del papat. A més, afegiren dures acusacions en *La Bandera Federal* contra els membres de Lo Rat-Penat, denunciant que

131 Cerimònia en què féu un parlament en honor del difunt Blasco Ibàñez mateix.

132 *Las Provincias*, 2 d'abril de 1893; recollit per Rafael ROCA. «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart» dins Vicent Josep ESCARTÍ i Rafael ROCA (cur.) *Constantí Llombart i el seu temps*, p. 106.

«duró la enfermedad de Llombart más de dos semanas, y ni uno solo de los individuos que mangonean 'Lo Rat Penat' se acercó a la casa del enfermo a enterarse de su estado y a prodigarle consuelos; sabía ya Valencia entera la muerte del poeta y tampoco persona alguna de la citada sociedad había aparecido en la casa mortuoria cuando menos a hacerse visible o a formular ofrecimientos propios de la situación y justos, sabiéndose como se sabía que Llombart había muerto en la pobreza. Solo tres horas antes del entierro la sociedad que no había dado señales de vida demostró su existencia enviando una comisión a la familia del finado para decidirla a que el entierro fuese religioso, y en el acto de este presentáronse dos individuos de 'Lo Rat Penat' con una coronilla de flores naturales que a lo sumo valdría dos pesetas.»¹³³

La publicació republicana anunciava una subscripció popular per a erigir-li un monument al cementeri civil; de la llista inicial de participants, Blasco Ibàñez fou qui més diners hi aportava: 25 pessetes. Cal destacar la comedida posició de Teodor Llorente en aquesta polèmica, el qual no volgué contestar les acusacions dels republicans federals i optà per no fer més sang. L'any següent es limitava a comentar en el seu *Almanaque* que

«sus amigos políticos quisieron aprovechar su muerte, ocurrida en 31 de marzo, para hacer un alarde de irreligiosidad en Valencia, por haber muerto el desgraciado Llombart fuera de la religión católica y en Semana Santa. Pero el acto resultó sin importancia, reduci-

133 «Constantino Llombart», *La Bandera Federal*, (núm.75) 12 d'abril de 1893; recollit per Rafael Roca. *Ibidem*, p. 107. Rafael Roca apunta l'autoria d'aquest article necrològic, mordaç i punyent, del mateix Blasco Ibàñez. I afegeix que potser siga aquesta la primera manifestació antiratpenatista de Blasco —amb tot el que això comporta— només any i mig després d'haver-ne sigut membre actiu i àdhuc de la junta directiva.

éndose a la traslación de los restos del difunto, cubiertos por la bandera federal y acompañados por algunos amigos exaltados, al cementerio civil.»¹³⁴

L'«esportivitat» de Llorente —malgrat les diferències ideològiques i de classe— envers el seu antic col·lega literari «llemosí» es va veure reflectida, a més, en les amables paraules que en el mateix *Almanaque* dedicà a Llombart, reconeixent-li el mèrit en solitari de la creació de Lo Rat-Penat. Amb la mort de Llombart s'apagava una de les figures més entusiastes, actives i fecundes en la tasca de reviscolament de l'idioma. Un autor satíric, director de setmanaris, fundador de la importantíssima entitat cultural Lo Rat-Penat —que en els durs anys del franquisme tindrà un destacat paper en l'ensenyament del valencià amb els cursos de Carles Salvador—,¹³⁵ editor d'obres clàssiques de la literatura del País Valencià, autor de la monumental recopilació biobibliogràfica *Los fills de la morta-viva*, poeta, autor teatral, lexicògraf...

Llombart fou, en definitiva, el que hui en dia diríem un activista cultural en tota regla, que tingué l'enorme mèrit de sembrar la llavor que duria pocs anys després al naixement del valencianisme polític. Si hui el valencià, el català que parlem al País Valencià, és una llengua més «viva» que «morta»; o si hui desenes de milers de valencians consideren que la seua terra és

134 *Almanaque «Las Provincias» para 1894*, recollit per Rafael Roca. *Ibidem*, p. 107.

135 Com una broma macabra, als cent anys justos de la seua fundació i en plena transició democràtica després de la mort del dictador Francisco Franco, Lo Rat-Penat va traïr els postulats del seu fundador i, tot denigrant la pròpia trajectòria històrica promogué la idea que el valencià i el català són llengües diferents; s'entrebancava, així, el procés de recuperació lingüística. El vergonyós 1978, destacades personalitats, com ara Manuel Sanchis Guarnier, foren expulsades de l'entitat.

quelcom més que una «regió» que «ofrena glòries a Espanya», això és mèrit, sens dubte, de l'impagable treball de Constantí Llombart. Deixem, doncs, que siguen uns versos seus els que finalitzen aquest treball, tot esperonant els valencians honestos, que creuen en la identitat nacional del seu país, a parlar la seua llengua i conrear la seua cultura; puix d'aquesta forma «traurem lo cabdell»:

*«¡Tenía rahó! Deixemse,
Pues, Bertomeu, d'embolics,
Y depregám bé una llengua
Qu'al pa, diu pa, y al vi, vi;
Avergoñimse, afrontemse
De dir que no s'aclarim,
Y comprant y llechint llibres
Dels vells y els nous llemosins,
Cooperém á la gran obra
Del renaiximent, que al fi,
Treballant en fé y constancia,
Taurém lo capdell pel fil.»¹³⁶*

136 Fragment d'«A qui no pega que pegue», dins *Abelles y abellerols*, p. 58-59. Aquest poema constitueix una carta que Llombart adreça a un tal Bartolo, en què justifica la recuperació de la llengua autòctona i la seua depuració de castellanismes.

ÍNDIX ONOMÀSTIC

Aguilar, Pasqual.....	43, 96, 100
Aguiló i Fuster, Marià.....	42, 50
Ahuir i López, Artur	101
Al Tall	13
Alfons XII.....	82, 92
Alpera i Leiva, Lluís.....	101
Altet i Ruate, Benet.....	29
Amorós i Pastor, Ciril.....	69
Andrés i Cabrelles, Ramon.....	16, 17, 22, 28, 33, 38, 75, 81, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 105, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117
Aracil i Martí, Rafael.....	35
Arroyo i Almela, Josep.....	68
Arús i Arderiu, Rossend.....	27
Badenes i Dalmau, Francesc.....	76
Balader i Sanchis, Joaquim.....	29, 50, 68, 92
Balaguer i Cirera, Víctor.....	42, 59, 80
Barber i Bas, J.	111
Barberà i Martí, Faustí.....	46
Baró de Cortés	69
Bécquer, Gustavo Adolfo (veure Domínguez Bastida, Gustavo Adolfo)	
Bellini, Vincenzo.....	78

Bernat i Baldoví, Josep.....	27, 50, 59
Blasco Ibàñez, Vicent.....	18, 93, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 119
Blesa, Josep Maria.....	43
Bodria i Roig, Josep.....	68, 116
Boix i Ricarte, Vicent.....	29, 42, 83
Bonilla i Martínez, Josep Maria.....	27, 29, 36, 59
Bordería Ortiz, Enrique.....	39
Briz i Fernàndez, Francesc Pelagi.....	21, 42, 59
Campo i Pérez, Josep.....	53
Carrillo, José Manuel.....	80
Castillo i López, Pelai del.....	17, 18
Cavanilles i Palop, Antoni Josep.....	98
Cebrian i Mezquita, Lluís.....	27, 50
Cester i Nadal, Ricard.....	68, 78
Chabàs i Llorens, Roc.....	42
Comte-duc d'Olivares (veure Guzmán y Pimentel, Gaspar de)	
Cortina i Gallego, Rigobert.....	50, 78
Cucó i Giner, Alfons.....	23, 77, 84, 107
Curros Enríquez, Manuel.....	107, 108
Dasí i Puigmoltó, Pasqual.....	68
Domínguez Bastida, Gustavo Adolfo.....	42, 104
Escalante i Mateu, Eduard.....	29, 42, 50, 67, 77, 83, 84, 85
Escartí i Soriano, Vicent Josep.....	42, 43, 44, 77
Escrich i Gonzàlez, Enric.....	36
Escrig i Martínez, Josep.....	81, 95, 96, 97, 99, 101, 113
Espronceda Delgado, José de.....	104
Febrer, Mossén Jaume.....	98
Felip V.....	23, 92
Fenollar, Bernat.....	60
Ferrer d'Orga, Josep.....	96

Ferrer i Bigné, Rafael	29, 68, 69
Figueras, Fermí.....	53
Forteza i Cortès, Tomàs	42
Franco Bahamonde, Francisco	120
Fuster i Taronger, Just Pastor	97
Gassull, Jaume.....	60
Gonzàlez i Martí, Manuel	71
Guimerà i Jorge, Àngel.....	42
Guzmán y Pimentel, Gaspar de.....	25
Herrero, Remigi	114, 116
Huguet i Breva, Gaetà.....	104, 111
Igual i Úbeda, Antoni	69
Iranzo i Simon, Víctor	42, 68
Isabel II	92
Just i Gimeno, Juli.....	18, 93
Labaila i Gonzàlez, Jacint.....	27, 29, 42, 69, 91
Labèrnia i Esteller, Pere	97, 98
Laborda i Campo, Agustí.....	16, 17
Liern i Cerach, Rafael Maria.....	29, 50, 92
Lladró.....	66
Llombart i Hueso, Maria	15
Llorente i Olivares, Teodor	29, 42, 59, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 82, 83, 88, 89, 95, 101, 106, 109, 119, 120
Lloris i Valdés, Manuel.....	22
Lluch i Soler, Manuel	22, 66, 67, 68
Machuca.....	34
Magraner, Julio	114
March, Ausiàs	11
Martínez Gallego, Francesc-Andreu	39
Martínez i Garcia, Pasqual.....	50
Martínez-Campos, Arsenio	38

Martorell, Joanot	11
Maians i Siscar, Gregori	97
Montfort i Besades, Benet	50
Moreno, Joan	60
Mulet, Pare Francesc	56
Navarro i Llombart, Maria	47
Navarro i Llombart, Terencio.....	47
Navarro, Carmel.....	15
Orellana i Marín, Marc Antoni.....	98, 104
Palanca i Roca, Francesc	27, 29, 50, 70, 85
Pascual i Genís, Cristòfol.....	68
Pasqual, Emili.....	43
Pérez i Moragon, Francesc.....	24, 76, 80
Pérez i Rodríguez, Pasqual.....	59
Peris, Vicent.....	77
Pinazo i Camarlench, Ignasi.....	105
Pitarra, Serafí (veure Soler i Hubert, Frederic)	
Pizcueta i Gallel, Fèlix.....	29, 36, 42, 66, 69, 87, 92
Portell, Baltasar	60
Puig i Torralva, Josep Maria.....	26, 44, 46, 75, 91, 105
Querol i Campos, Vicent Wenceslau.....	26, 29, 67
Rausell i Soriano, Manuela Agnès.....	47, 48
Ripollés i Ramos, Ramir.....	92
Roca i Ricart, Rafael	35, 61, 63, 88, 106
Romani, Felice.....	78
Ros i Hebrera, Carles.....	82, 97
Rosselló i Ribera, Jeroni	42
Salvador i Gimeno, Carles.....	120
Sanchis Guarner, Manuel.....	35, 69, 70, 120
Sanchis i Sivera, Josep.....	110
Sanelo i Lagardela, Manuel Joaquim.....	98

Sanmartín i Aguirre, Josep Francesc.....	35, 42
Sansano i Belso, Gabriel.....	31, 77
Sant Vicent Ferrer.....	48
Scribe, Eugène.....	49
Sempere i Masià, Francesc.....	110, 111, 116
Serafí, Pere.....	55
Sirujeda i Ruis, Antoni.....	55, 56
Soler i Hubert, Frederic.....	27
Tramoyeres i Blasco, Lluís.....	79, 81, 82
Trénor i Palavicino, Leopold.....	116
Usera, Arturo (veure Sirujeda i Ruis, Antoni)	
Vega y Cárdenas, Ventura de la.....	49
Verdaguer i Santaló, Jacint.....	28, 90, 98, 107
Viciano, Martí de.....	60
Vidal i Pujals, Josep.....	114
Vídua d'Ayoldi.....	43
Villarroya i Sanz, Tomàs.....	84, 85
Vinyoles, Narcís.....	60
Zorrilla y Moral, José.....	104

ÍNDIX DE PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

Almanaque de Las Provincias	101, 119, 120
Armaná Prouvençau.....	42
Bandera Federal, La	114, 118
Bou Solt, El.....	56, 57, 58
Calendari Català.....	21, 42
Degolla, La.....	94, 111
Don Manuel.....	36, 37, 38
Donsayna, La	36, 59
Dotor Cudol, El.....	76
Escándalo, El.....	111
Fárrago, El	19
Gaceta Popular, La.....	17
Gay Saber, Lo	21, 41
Guitarró, El.....	36
Ilustración Valenciana, La.....	91
Liceo, El.....	84
Mercantil Valenciano, El.....	34, 35, 106, 117
Mole, El.....	36
Moma, La.....	92
Pare Mulet, El.....	53, 54, 56
Propaganda Republicana, La.....	21
Provincias, Las.....	34, 35, 55, 64, 89, 90, 118

Rat-Penat. Calendari Llemosí, Lo	21, 41, 42, 43, 44, 55, 57, 61, 77, 88, 91, 110
Rat-Penat. Periòdich Lliterari Quincenal, Lo	87, 88, 89, 90, 105
Sueco, El.....	59
Tabalet, El.....	36, 59
Tio Nelo, El.....	36

BIBLIOGRAFIA

OBRES DE CONSTANTÍ LLOMBART

Niu d'abelles. Epigrames Llemosins. València: Josep Peydró, 1872.

Lo-Rat Penat. Calendari Llemosí. 10 volums anuals (1875-1884). València: 1874-1883.

Abelles i abellerols. Sent y un epigrames. València: Emili Pasqual, 1878.

Excel·lencies de la llengua Llemosina. Discurs panegirich llegit en la solemne sessió inaugural de Lo Rat-Penat. València: Emili Pasqual, 1878.

Los fills de la morta-viva. València: Emili Pasqual, editor, 1883. [Edició facsímil València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005].

ESTUDIS SOBRE LLOMBART I LA RENAIXENÇA VALENCIANA

CUCÓ I GINER, Alfons. *El valencianisme polític, 1874-1939*. València: Garbí, 1971. (2a edició ampliada i revisada. Catarroja: Editorial Afers, 1999.)

— *El valor de la nació*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1995.

ESCARTÍ I SORIANO, Vicent Josep; ROCA I RICART, Rafael (cur.). *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005.

FUSTER I ORTELLS, Joan. *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62, 1962.

— *La decadència al País Valencià*. Barcelona: Edicions Curial, 1976.

GIL, Joan; FERRANDIS, Mariví; MARTÍ, Enric; MORENO, Juli. *Lo Rat-Penat*. València: Consell Valencià de Cultura, 1996.

GUARNER I PÉREZ, Lluís. «Pròleg» a LLORENTE I OLIVARES, Teodor. *Poesia valenciana completa*. València: Eliseu Climent, editor; 1983.

JUST I GIMENO, Juli. *Blasco Ibáñez i València*. València: Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1990 (editat per primera vegada el 1929).

LAMARCA I MORATA, Lluís. *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*. València: Impremta de J. Ferrer de Orga, 1839.

LLORIS I VALDÉS, Manuel. *Constantí Llombart*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1982.

LLUCH I SOLER, Manuel. *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*. València: Manuel Vilar, 1879.

ROCA I RICART, Rafael. *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2007.

— *El valencianisme de la Renaixença*. Alzira: Bromera, 2010.

SANCHIS GUARNER, Manuel. *La llengua dels valencians*. València: Eliseu Climent, editor; 1992.

— *La Renaixença al País Valencià*. València: Eliseu Climent, editor; 1982.

— *El sector progressista de la Renaixença valenciana*. València: Institut de Filologia Valenciana, Universitat de València, 1985.

— *La ciutat de València*. València: Círculo de Bellas Artes, 1972.

Constantí Llombart, pseudònim de Carmel Navarro i Llombart (València, 1848-1893), fou periodista, escriptor i editor, però per damunt de tot fou l'activista cultural més important de la Renaixença valenciana.

El seu origen humil i la manca de recursos econòmics no foren obstacle per a deixar un important llegat, construït en poc més de vint anys d'acció cívica: des de l'edició d'obres cabdals com *Lo Rat-Penat*, *Calendari Llemosí*, *Los fills de la morta-viva* o el *Diccionario valenciano-castellano*, fins a la fundació d'entitats com Lo Rat-Penat o L'Oronella.

El seu compromís amb la llengua i la cultura del país i la seua militància en el republicanisme federal el fan, sense cap mena de dubte, el precedent més plecar del valencianisme republicà, a qui la seua prematura mort als quaranta-cinc anys impedí de veure desenvolupar-se.

Raül Garay i Ruiz (València, 1978)

Llicenciat en Dret i Diploma d'Estudis Avançats en Dret Internacional per la Universitat de València. Actualment exerceix de professor de Geografia i Història en l'ensenyament secundari. Des de ben menut ha tingut profundes conviccions valencianistes que el van portar a ser redactor de la revista *Catarroja descoberta*, membre del Bloc de Progrés Jaume I de l'Horta Sud i fundador del Casal Jaume I de Catarroja.

Va iniciar la militància política el 1999 al PSAN i l'ha continuat des del 2002 a ERPV, formant-ne part de l'Executiva i com a redactor de la revista *València Sí*.

